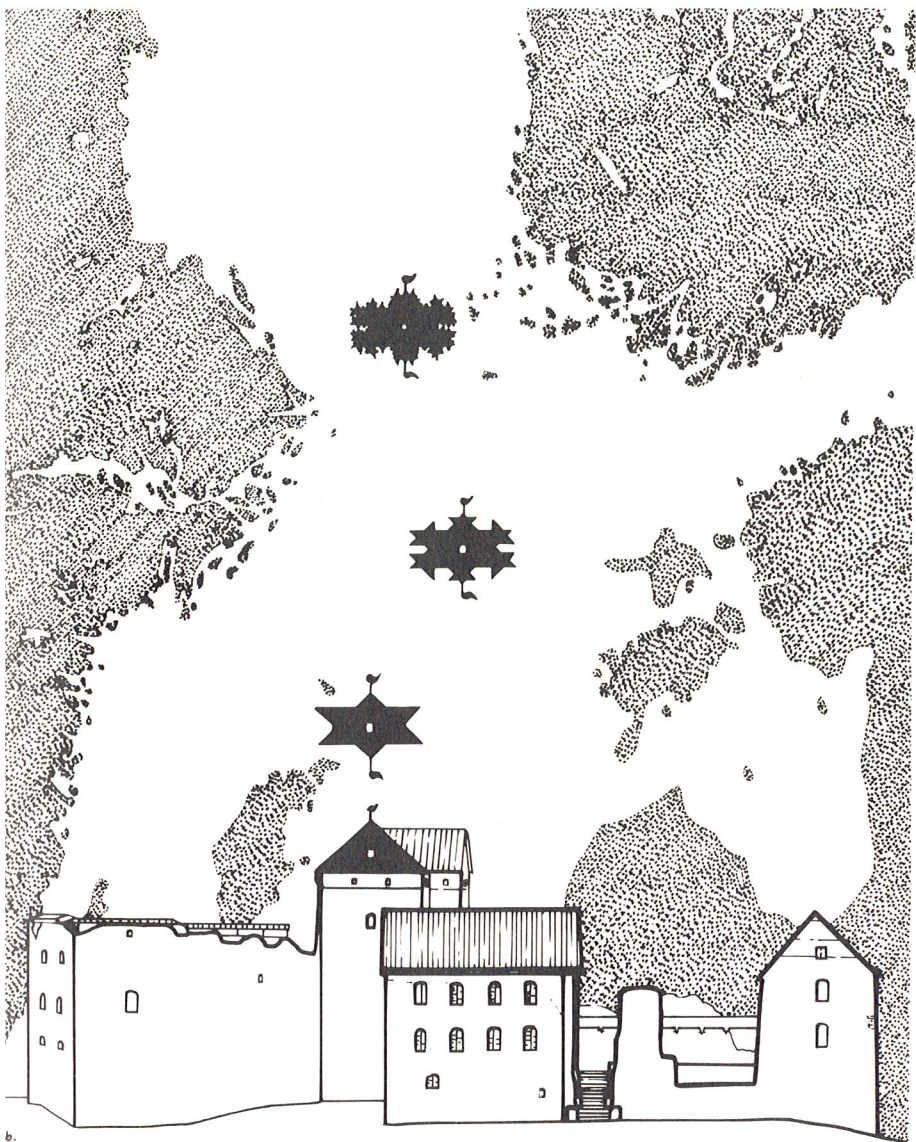

MEDELTIDSARKEOLOGISKA FÖRENINGEN (META)

Kraftstorg 1

223 50 LUND

META

89 3

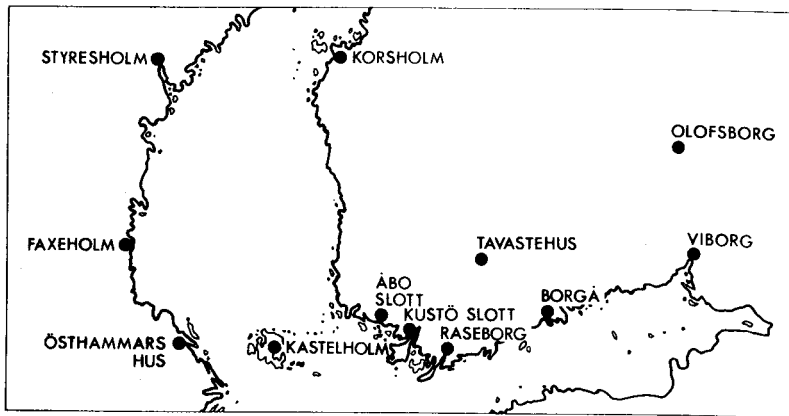
REDAKTIONELLT

Borgen Kastelholm på Åland är ett av de centrala monumenten från medeltiden i norra Östersjöområdet. Sedan 1978 har denna anläggning varit föremål för organiserade, kontinuerliga utgrävningar och renoveringsarbeten - ett projekt som i varje fall för arkeologernas vidkommande nu börjar närma sig sitt slut. I ett sådant skede kan det alltid vara nyttigt att sammanfatta och diskutera undersökningsresultat och forskningsperspektiv. Med denna målsättning samlades därför ett 20-tal personer vid ett informellt symposium under några dagar i januari 1989. Här möttes dels "gamla kastelholmare" dels personer, som bedrivit forskning kring liknande anläggningar i Östersjöområdet. Avsikten med symposiet var att skapa ett "Östersjöperspektiv" på borgproblematiken framför att bara diskutera enskilda anläggningar.

I föreliggande nummer av META presenteras några av bidragen från detta symposium. I den inledande uppsatsen beskriver Knut Drake huvudtendenserna i borg- och kyrkobyggandet under senare delen av medeltiden i Finland. De följande artiklarna knyter däremot direkt an till problematiken kring borgen Kastelholm, dels från arkeologisk dels från byggnadshistorisk utgångspunkt. Avslutningssvis ger Mats Mogren ett exempel på en svensk parallell till den åländska anläggningen.

Avdelningen Debatt präglas denna gång av Kaos. Detta begrepp, som sedan några år tillbaka varit ett flitigt diskuterat ämne, i första hand inom naturvetenskaperna, är ämnet för en artikel av Jes Wienberg, som diskuterar möjligheterna av kaosforskning också inom humaniora. Detta har inspirerat Christina Borstam att i omslagsbilden låta Kastelholms tornhuv upplösas i fraktaler över Östersjön.

META-redaktionen i Lund

Karta över de i häftet omnämnda borgarna vid Bottenhavet och Finska viken

BORGAR , KYRKOR OCH EKONOMI I FINLAND 1220-1520

Finlands medeltida historia är en del av Sveriges medeltida historia. Detta är så självklart att det ofta glöms bort, med resultat att frågan om sammanhang och proportioner skyms bort. I detta avseende är Kastelholm ett skol-exempel. Det vore helt meningslöst att tala om Kastelholm enbart som en finsk borg, men lika meningslöst är det att skriva om slottet eller om de åländska kyrkorna utan att hålla i minnet att Åland åtminstone sedan 1320-talet har sorterat under Åbo stift och att landskapet fram till 1399 lydde under Åbo slott.

Jag måste dock lämna Åland helt ur bilden när jag gör ett försök, ett rent tankeexperiment, om sambandet mellan stenhusbyggande och ekonomi i det medeltida Finland. Utelämnandet beror på den okunskap och oenighet som ännu råder kring de åländska kyrkornas kronologi och dateringarna av byggnadsskedena i Kastelholm (Åland 1973, Dreijer 1983). För det övriga Finlands del har riktlinjerna för kyrkornas datering dragits upp av Ilkka Kronqvist redan på 1930-talet och huvuddragen av hans kronologi omfattas ännu idag av forskningen (Kronqvist 1948). Vid dateringen av de medeltida skedena i Åbo slotts byggnadshistoria följer man också Kronqvist, medan Tavastehus och Raseborg har fått sin kronologi utredd av mig (Kronqvist 1947, Drake 1968). Problematiken kring Kustö biskopsborg har senast behandlats av C.J.Gardberg, Antero Sinisalo har skrivit om Olofsborg och Tjulenew om Viborgs slott (Gardberg 1978, Sinisalo 1978, Tjulenew 1983). Jukka Luoto har grundligt penetrerat dateringsproblematiken kring Vanhalinna fornborg (Luoto 1984).

De finska medeltidsborgarna kan indelas i fyra grupper, som har tillkommit under fyra lätt åtskiljbara skeden. Vi kan kalla dem

- historiska fornborgar
- folkungaborgar eller riksborgar
- feodalborgar eller tyska borgar
- Sture-Tott - borgar

Den tidigaste gruppen, de historiska fornborgarna, hör uppenbarligen ihop med den svenska kolonisationen av kusttrakterna samt med finnarnas och tavasternas inkorporering i den svenska riksgemenskapen. Till denna

grupp hör Vanhalinna i Lundo, Borgbacken i Borgå, Haga borg i Janakka-la, Sibbesborg i Sibbo och Junkarsborg i Karis, kanske även Stenberga i Masku och någon till.

Den gemensamma nämnaren för alla dessa borgar är att de alla har tagits ur bruk på ett tidigt stadium och att de inte har lämnat några nämnvärda spår i de skriftliga källorna. Bara Vanhalinna har blivit föremål för en grundlig undersökning som visar att borgens sista användningsperiod ligger ungefär mellan år 1000 och år 1360, möjligen med en paus vidpass 1150-1200 (Luoto 1984). Från år 1200 och framåt har borgen sannolikt tjänat som stödjepunkt för den svenska kolonisationen.

Ett närmare studium av de övriga tidigmedeltida fornborgarna kan ge samma resultat som i fallet Vanhalinna. De kan ha varit i bruk vid olika tidpunkter under förhistorisk tid som tillflyktsorter och stödjepunkter och har sedan på nytt tagits i bruk av de svenska kolonisationserna, som har använt dem ända tills de blev omoderna fram på 1300-talet.

Bristen på undersökningar gör att vi har svårt att bilda oss en föreställning om de ekonomiska villkoren för byggandet av dessa tidiga borgar. De behöver inte vara produkter av en högt utvecklad ekonomi. De kan ha byggts till relativt låga kostnader av den lokala befolkningen med knuttimrade hus för bostäder och förråd, med vallar av jord och sten samt med palissader och vallgravar. Tidpunkten då de tagits i bruk av svenskar-na är ungefär 1200-1280.

Folkungaborgarna Åbo slott, Tavastehus slott och Viborgs slott har alla tre grundats under en relativt kort period före år 1308, då de alla tre första gången nämns som borgar i en urkund. Bara för Viborgs del har vi ett mera exakt årtal. Erikskrönikan vet berätta att Viborg har grundlagts år 1293. Ilkka Kronqvist har förlagt Åbo slotts grundläggning till år 1280, då den första till namnet kända ståthållaren Karl Gustavsson anlände till Finland. Kronqvists datering har allmänt accepterats, även om Birgittas Fritz har kunnat visa att ståthållaren i fråga är en myt (Fritz 1973 s 115). För Tavastehus vidkommande har jag kunnat konstatera att det inte finns några som helst möjligheter till en dokumenterad datering före 1308. På byggnadsarkeologiska grunder har jag hänfört den äldsta borgen till perioden 1270-1290. En framtida datering med hjälp naturvetenskapliga metoder kan ge ett annat resultat. Pekka Sarvas har muntligen framfört att de äldsta mynt-

fynden från Åbohus och Tavastehus entydigt visar på sekelskiftet 1300. Tjulenew räknar med att den äldsta gråstensborgen Viborg stod färdig då freden i Nöteborg undertecknades år 1323.

De tre folkungaborgarna skiljer sig från sina föregångare såtillvida att de har tillkommit i ett annat ekonomiskt klimat. Murar och torn är uppförda av yrkeskunniga murmästare och i en viss omfattning har tegel använts. Dessa borgar har inte kunnat utföras av tvångsrekryterade finska bönder utan av importerade fackmän som har avlönats med kontanta medel. Kostnaderna måste ha varit mångfaldiga i jämförelse med utgifterna för uppförandet av de anspråkslösa fornborgarna, som nu efterhand lämnades åt sitt öde.

För kyrkornas del har jag tidigare berört frågan om sambandet mellan ekonomi och stenhusbygge (Drake 1985). Byggandet av stenkyrkor i Egentliga Finland inleddes sannolikt med uppförandet av koret till Korois biskopskyrka omkring år 1250. Vid samma tid eller något senare uppfördes ett liknande kor i Pargas och en sakristia på platsen för den blivande domkyrkan i Åbo. I Nyland byggde man vid samma tid kyrkor med smalare kor i Ingå och Kyrkslätt. Borgå kyrka brukar också hänföras till denna tidiga grupp, men där är Marja-Terttu Knapas av annan mening (Knapas 1987).

Omkring år 1280 kom sedan den stora ruschen. Enligt den Kronqvistska kronologin, som fortfarande är allmänt erkänd i Finland, började arbetena på långhuset i Åbo domkyrkas kärnkyrka cirka år 1286 och kyrkan invigdes år 1300. Vid samma tid började man uppföra stenkyrkor i Virmo, Nousis och Töfsala. Kyrkan i Pargas byggdes om till en hallkyrka och i Åbo började dominikanerna mura på sitt kloster.

Närmast som ett tankeexperiment har jag överfört byggnadsaktiviteten åren 1220-1320 på grafiska kurvor (fig.1). Dessa kurvor får inte tagas alltför allvarligt då de inte baserar sig på mätbara fakta, utan enbart på uppskattning och antaganden. Vi ser hur kyrkbyggnadsaktiviteten ökar enormt efter 1270 och borgbyggnadet ett tiotal år senare. Dett visar att det var fred i landet och framförallt att den ekonomiska expansionen var kraftig. Förbättringen i ekonomin måste självfallet ha inträffat något tidigare än byggboomen och denna måste i sin tur ha verkat försvagande på ekonomins tillväxt.

Enligt den gällande dateringsdoktrinen skall biskopsborgen i Kustö ha

1220 – 1320

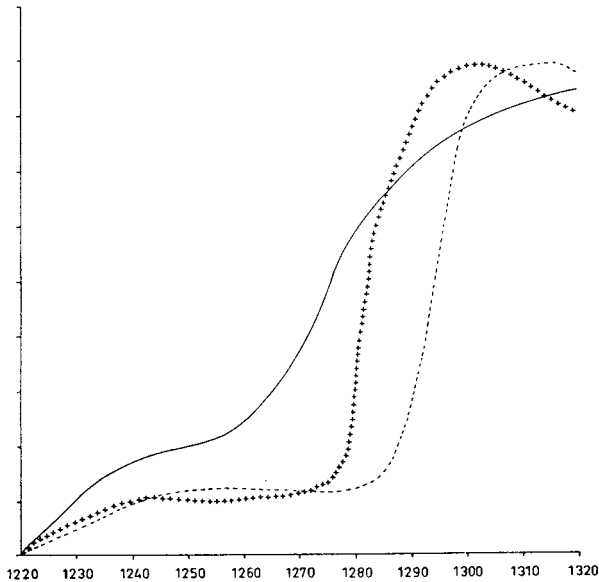

Fig.1. Ett försök till grafisk framställning av kyrko-och borgbyggnadsvolymer samt den sannolika ekonomiska utvecklingen i Finland 1220 - 1320.

Kyrkor + + +, Borgar - - - -, Ekonomi - - - -

börjat uppföras omkring år 1318. Jukka Pekka Taavitsainen har dock vågat betvivla detta och har påvisat att de äldsta kända lösfynden i Kustö är från slutet av 1300-talet (Taavitsainen 1979). Om han har rätt hör Kustö till den grupp feodalborgar, som helt plötsligt dyker fram efter år 1380 i Bo Jonssons testamente och i andra källor. Det är borgarna Kastelholm, Raseborg, Vreghdenborg, Åborg, Korsholm och Wartholm. De måste vara produkter av ett ekonomiskt uppsving som har inträffat efter Albrekts av Mecklenburg maktövertagande år 1364. De nya borgarna var anspråkslösa till sin omfattning, de bestod av naturanpassade ringmurar och relativt klena tom. Palatsen var små och för det mesta av trä. De tre folkungaborgarna utvidgades vid samma tid med nya murade längor och tom.

1320 – 1420

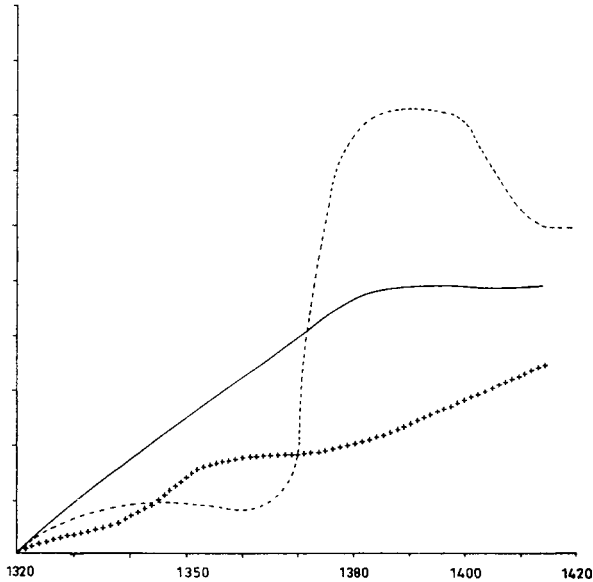

Fig.2. Ett försök till grafisk framställning av kyrko-och borgbyggnadsvolymen samt den sannolika ekonomiska utvecklingen i Finland 1320 - 1420.

Kyrkor +++, Borgar ----, Ekonomi ----

Enligt Kronqvist inträdde en nästan 100-årig paus i kyrkolbyggandet efter år 1350. Han förklarar fenomenet med en allmän avfolkning och fattigdom på grund av digerdöden. Den förmenta luckan kan i själva verket bero på att Kronqvist var alltför optimistisk vid dateringen av de äldre kyrkorna och gjorde dem så gamla att det blev ett glapp fram till de yngre kyrkorna, som i allmänhet är lättare att datera. Vi kan dock räkna med att det inträffade en viss försvagning i kyrkobyggnadsverksamheten efter år 1350. Frammot 1380 har man kommit i gång med århundradets förnämsta sakralbygge, det nya högkoret i Åbo domkyrka. Vid samma tid började man också bygga sidokapell intill domkyrkan. Utanför Åbo uppfördes stenkyrkor i St. Marie, St. Karins, Lundo, Nykyrko, Nagu, Korpo och Hattula.

1420 - 1520

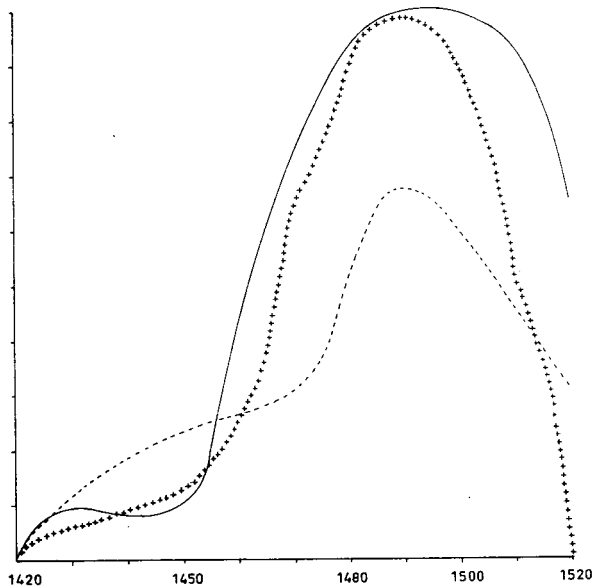

Fig.3. Ett försök till grafisk framställning av kyrko-och borgbyggnadsvolymen samt den sannolika ekonomiska utvecklingen i Finland 1420 - 1520.

Kyrkor +++, Borgar ----, Ekonomi ---

Omsatt i kurvor ser vi att stenkyrkobyggandet fortsätter i sakta mak under denna hundraårsperiod, kanske med en svag minskning efter digerdöden och en ökning kring 1380 (fig.2). För borgarnas del inträffar en mäktig boom efter 1370, men den mattas ut mot slutet av perioden.

Under hela 1400-talet grundades det en enda borg av betydelse i Finland, Olofsborg, grundad 1475. Med sina runda torn, anpassade för eldvapen, representerar slottet en mellanform av borg och fästning. Under 1400-talets tre sista decennier bygger man också ivrigt vidare på de gamla borgarna. I Åbo uppföres Nunnekapellet och Sturekyrkan, tornen höjs och skyttegångssystemet förnyas. Tavastehus slott utvidgas med en ny våning bestående av ett skyttegångsvärn och fyra hörntorn. Dessutom utvidgas

1220 – 1520

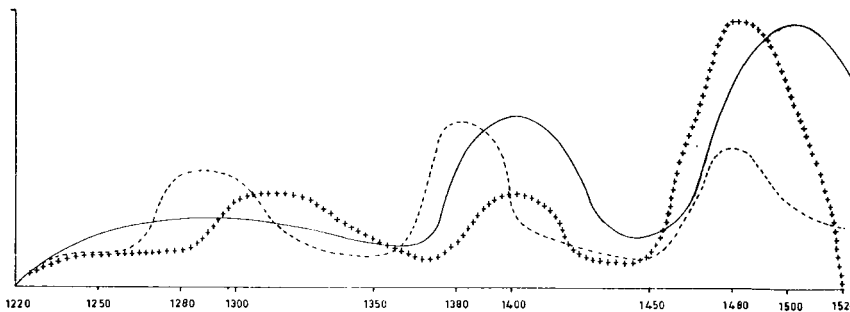

Fig.4. Ett försök till grafisk framställning av kyrko-och borgbyggnadsvolymen samt den sannolika ekonomiska utvecklingen i Finland 1220 - 1520.

Kyrkor +++, Borgar ----, Ekonomi —

förborgen avsevärt. Viborgs slott får nya torn och murar och dessutom förses staden Viborg med en ringmur. Raseborg får ett kraftigt runt torn och nya förborgar. Kustö slott utvidgas avsevärt.

Efter 1400-talets mitt inträder ett enormt uppsving inom stenkyrkobyggandet. Medeltidens största enhetliga sakralbyggnadsprojekt, Nådendals kloster och klosterkyrka, invigs år 1463 och i Åbo står det förhöjda mittskeppet färdigt år 1466. Vid samma tid reser sig mäktiga nya kyrkor i Kimito, Sagu och Bjärno. 1400-talets sista årtionden utgör stenkyrkobyggandets gyllene tid i Finland. Alla församlingar i Nyland och Tavastland, de rikaste församlingarna i Österbotten samt några församlingar i Satakunda får nu sina gråstenskyrkor.

Kurvorna för medeltidens sista sekel, 1420-1520, visar att något epokgörande måste ha inträffat vid mitten av 1400-talet (fig.3). För borgarnas del har man hänvisat till Rysslands enande under Moskvas ledning som framtvungade kraftiga försvarsåtgärder. Inför det växande hotet har man nog också vänt sig till de himmelska makterna. Det politiska läget räcker dock inte ensamt som förklaring till alla stenkyrkor och konstrika stjärnvalv som uppfördes och alla värdefulla konstverk som anskaffades. Framförallt behövdes det enorma penningssummor för detta byggande. Min sakkunskap räcker inte till för att reda ut varifrån pengarna härstammade, men jag har tidigare antytt att staden Revals utveckling till en viktig nord-europeisk handelsmetropol måste ha haft en stor betydelse för den ekonomiska tillväxten i Finland under medeltidens slutperiod. (Drake 1985).

Om vi sammanför kurvorna från de tre behandlade hundraårsperioderna upptäcker vi ett märkligt fenomen (fig.4). Vi ser en vågrörelse med klara toppar kring 1280, 1380 och 1480. Detta beror kanske på rena tillfälligheter, men det kan också hänga samman med en viss ekonomisk lagbundenhet. En ekonomisk tillväxt har gett kyrka och stat möjligheter till skatteuttag för byggnadsaktiviteter. De pålagda bördorna har emellertid utarmat skattebetalarna med en kraftig regression som följd och därefter har det dröjt flera årtionden innan man på nytt har haft möjligheter till större kraftansträngningar. På grund av den finska riksdelens svagt utvecklade ekonomi har det dröjt cirka hundra år mellan konjunkturtopparna. Denna förklaringsmodell är både vag och enkelspårig, men den har ju sin motsvarighet i den skiftning mellan regressioner och högkonjunkturer som vi upplever i vår egen tid.

Knut Drake

Åbo

Litteratur

Drake, K. Medeltidskyrkor i sydvästra Finland, *ABOA* 1985.

- Die Burg Hämeenlinna im Mittelalter, *FFT* 68, 1968.

Dreijer, M. *Det åländska folkets historia, I:1 Från stenåldern till Gustav Vasa*. 1983.

- Gardberg, Carl Jacob, Kustö biskopsborgs första byggnadsskede, *Konsthistoriska studier* 4, 1978.
- Fritz, B. *Hus, land och län, Förvaltningen i Sverige 1250-1434*, 2, Stockholm Studies in History 18, 1973.
- Knapas, M.T. Den medeltida kyrkan i Borgå - forskningsrön och nya alternativ. *Finskt Museum* 1987.
- Kronqvist, I. *Åbo slott under medeltiden*. 1947.
- Die mittelalterliche Kirchenarchitektur in Finnland, Jälkeenjäätneitä tutkielmia, *FFT XLVIII:1*. 1946
- Luoto, J. Liedon vanhalinnan mäkilinna, *FFT* 87, 1984.
- Sinisalo, A. Piirteitä keskiaikaisen Olavinlinnan rakennushistoriallisesta asemasta, *Konsthistoriska studier* 4, 1978.
- Taavitsainen, J.P. *Utgrävningsfynd från Kustö slott, Åbo stads historiska museum Rapporter* 3, 1979.
- Tjulenew, W. Die Festung Wyborg im 13. bis 16 Jahrhundert, *Burgen und Schlösser* 83/2, 1983.
- Ålands medeltida kyrkor*. Stockholm Studies in History of Art, 1973.

RESTAURERINGEN AV KASTELHOLMS SLOTT

Kastelholms slott, den enda medeltidsborgen på Åland, inklusive sitt närområde, blev föremål för en dispositionsplan, vilken påbörjades redan år 1967 och fick sin slutliga utformning år 1979. Möjligheten att förverkliga denna plan skapades 1978 tack vare ett avtal mellan Ålands landskapsstyrelse och Museiverket å ena sidan och Justitieministeriets Fångvårdsavdelning å andra sidan. Syftet med detta avtal var att genomföra en restaurering av Kastelholms slott med hjälp av en arbetskoloni.

Kastelholms slotts stegvisa förfall, med början under 1600-talet och framförallt under 1700-talet, har i hög grad påverkat borgens arkitektoniska karaktär. De talrika äldre avbildningarna av slottet återspeglar anläggningens gradvisa tekniska försämring och nedgång. Det vore värt att citera ett fragment av slottsbeskrivningen författad år 1744 av Andreas Olavi RHYZELIUS. Han fann "slottet efterhand af tiden och genom wanryckt til en del så förfallet, at thet blefwet taklöst och stannat i ödesmål; en del hafwer dock warit under tak och kunnat användas til någon publique nytta".

Efter att slottet och kungsgården drabbades av våldeld år 1745 stod anläggningen i nästan 150 år som ruin utan något som helst underhåll och var utsatt för "naturmakernas förstörande krafter och för pietetslös plundring av människohänder". Endast Norra längan, på 1700-talet förvandlad till sädesmagasin, har tack vare sin oavbrutna användning, aldrig varit ruin.

Detta förfall upphörde delvis i slutet av förra århundradet genom att den 1870 nybildade fornminnesföreningen (sedermera Arkeologiska kommissionen 1884, numera Museiverket) började sin verksamhet runt om i landet med dokumentation och restaureringsplaner för bl a Kastelholm, där år 1891 restaureringsarbete inleddes, som i olika skeden och med talrika avbrott fortfarande pågår.

Projektet "Kastelholms slott" är inte präglad av en konsekvent huvudlinje till skillnad från andra stora finska restaureringar som t ex Olofsborg eller Tavastehus slott, där de decennierlånga sk "arkitektoniska restaureringarna" förverkligats enligt ursprungligt fastställda generalplaner. På detta sätt återspeglar de flesta nyrenoverade finska slott en 50-tals restaureringsstil

som karakteriseras av bristen på någon rigorös ideologi. För Kastelholms slott har utgångspunkten (år 1979) varit densamma: man syftade till att både rekonstruera vissa slottsdelar och lämna en del som arktitektoniska reservat, samt inte minst, att reservera och anpassa de få, fortfarande existerande slottsutrymmen till kongresser, konserter, mottagningar och tillfälliga utställningar. Även administration och turistservice skulle få sin plats i slottsanläggningen.

Mottot för den i januari 1981 fastställda dispositionsplanen var att "stärka slottsområdets roll som värdefull TURISTATTRAKTION dock så, att områdets historiska och landskapsmässiga värden ej hotas". Först efter dispositionsplanens fastställande började de första, omfattande byggnads-historiska och arkeologiska forskningsresultaten i fråga om Kastelholms slott presenteras och publiceras. Detta sammanföll med den allmänna revideringen av krav på restaureringsresultat som vann gehör i de nordiska länderna under 1970- och 80-talet, med "Venedig-charta" (1964) som utgångspunkt och grunddokument. *

Tack vare kraftigt utökade resurser för forskning och dokumentation på Kastelholms slotts blev det möjligt att under perioden 1982-1986 skapa en ny, välgrundad revidering av restaureringsplanerna.

Inom de närmaste veckorna kommer den första etappen av Kastelholms slotts restaurering att avslutas. Det vore intressant att med det nu tio år långa tidsperspektivet granska i vilken grad "Chartans" respektive bestämmelser och rekommendationer har beaktats vid planeringen och om de varit vägledande vid arbetenas verkställande.

---

* "Venedig-charta" är de rekommendationer som fastställdes vid The II International Congress of Architects and Technicians of Historic Monuments i Venedig 25/5 - 31/5 1964. Dessa har publicerats på ett flertal olika språk av ICOMOS, bl a 1966, och har sedan dess varit gällande i alla de länder som beslöt att anta dessa rekommendationer. T ex hela Skoklosters restaurering hade "Venedig-charta" som underlag.

Artikel 1

Med "historiskt monument" förstås inte enbart en enskild arkitektonisk skapelse, utan också byggnadsgrupper i städer eller på landsbygden, vilka vittnar om viss bildning, betydelsefull utveckling eller en historisk händelse. Begreppet täcker inte bara verk av stort konstnärligt värde, utan också anspråkslösa historiska skapelser, som med tiden har fått kulturell betydelse.

I stället för att betrakta slottet som en isolerad solitär i det åländska kulturlandskapet, utsträcktes gränserna för restaureringen till att omfatta hela det sk fornminnesområdet, innefattande även yngre och "mindre viktiga" byggnader och anläggningar som dock belyser utvecklingen av området och ger en bredare bild av historiska händelser: bl a har en 1700-tals fängelsebyggnad med sina bodar och Kastelholms kungsgård med anläggningar från 1700- och 1800-talet bevarats i sin helhet och rustas upp för att vittna om slottsområdets mångfacetterade funktioner.

Artikel 2

Vid konservering och restaurering av monument skall alla de vetenskapliga och tekniska fackområden utnyttjas som kan bidra till utforskningen och bevarandet av det arkitektoniska arvet.

Artikel 10

Om den traditionella tekniken visar sig vara otillräcklig, kan bevarandet av ett historiskt monument tryggas med hjälp av all modern konserverings- och byggnadsteknik, vars effekt vetenskapligt bevisats och i praktiken dokumenterats.

Strävan till att på bästa möjliga sätt anpassa modern teknik till de ursprungliga, äldre byggnadsmetoderna ledde i Kastelholms fall till olika tvärvetenskapliga studier och undersökningar. Man ifrågasatte de gällande byggnadsnormerna (ventilation, värme, hållbarhetskrav) och byggnadsmaterial (armeringsbehov, cement, stål mm) och sökte bakåt i tiden efter traditionella lösningar som på sikt skulle garantera byggnaden kontinuerligt underhåll och utbytbarhet av material. Många internationella experter har anlåtits för projektet och samtliga tekniska lösningar har diskuterats under olika seminarier, konferenser och vid de för ändamålet organiserade studie-

resorna. Även inom forskningen kring de nya dateringsmetoderna, blev materialet från Kastelholm utnyttjat som studieobjekt vid t ex kol 14 datering av murbruk eller TL datering av tegel. De arkeologiska undersökningarna vid slottet sökte tillämpa alla relevanta arkeometriska metoder som under den senaste tiden testats i Europa.

Artikel 3

Avsikten med konservering och restaurering av monument är att bevara såväl monumenten som konstverk som deras historiska vittnesbörd.

Artikel 11

Man skall högakta de motiverade tillbyggnader som utförts under monumentets olika byggnadsskeden, ty enhetlighet i fråga om stilen är inte restaureringens mål. Om en byggnad har tillbyggnader från olika perioder kan friläggandet av de underliggande delarna bara i undantagsfall rättfärdigas, dvs om den del som skall avlägsnas är av underordnad betydelse samt om det som skall framtas är av avsevärd historisk, arkeologisk eller estetisk betydelse och bevarats i så gott skick att åtgärden är berättigad. Den som leder arbetet kan inte allena avgöra vikten av den enskilda faktorerna och inte heller allena besluta om vad som skall förstöras.

Vid ett särskilt seminarium (januari 1988) fastslogs att Kastelholms identitet utgörs av dess karaktär som ruin, med avläsbara avlagringar av olika generationers självständiga bidrag till slottets byggnadshistoria. Med denna slutsats som utgångspunkt, beslöts att försöka i vidaste möjliga utsträckning, värna om byggnadsverkets olika spår från äldre ingrepp och ombyggnader, dock med hjälp av det individuella, moderna sättet att tolka arkitekturen och dess lämningar. Under restaureringen av Kastelholms slott hade man för avsikt att ge vittnesbörd om tidigare byggherrar, stilarter, byggnads- och försvarsteknik och inte minst om de olika restaureringsinverkningsarna på detta monument. På detta sätt bevaras 1890- och 1930-tals restaureringsresultat även om de kommer att inrama framtagna fynd och mindre rekonstruktioner från olika perioder från medeltiden fram till 1700-talet. För att värna om en konsekvent restaureringsprincip, vilken skulle resultera i en enhetlig upplevelse av slottet iordningställdes även de få bevarade "salarna" i Norra längan såsom "antiinteriörer" (fig. 1), och som en lo-

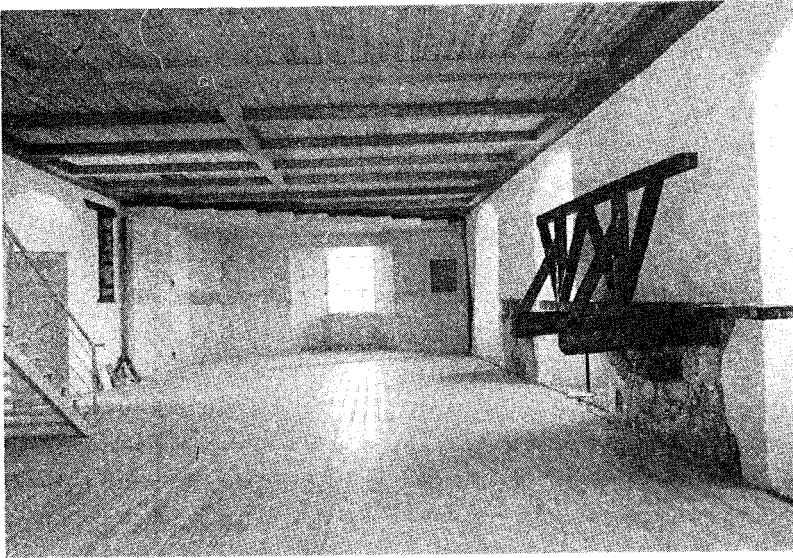

Fig.1. Kastelholms slott. Norra längan, mellanvåningen. Interiören under uppbyggnaden av utställningen som kommer att illustrera anläggningens olika byggnadsskeden. Foto: A.Mendes, 1989.

gisk fortsättning på en vandring i ett ruinlandskap, oberoende av om man vistas utom- eller inomhus. Vandringens viktigaste mål är både ett pedagogiskt studium av anläggningens olika användningsperioder och en estetisk upplevelse av det historiska byggnadsminnet.

Artikel 4

Ett väsentligt krav i fråga om skydd av historiska monument är att det permanenta underhållet av dem är tryggt.

Det finns en motsägelse i termen "en levande ruin". Ruinen, såsom ett resultat av sekellångt förfall och misskötsel, kan aldrig mer fungera som en byggnad med sina ursprungliga funktioner. Fukt, frost, vegetation samt den mänskliga åverkan har oåterkalleligt lett till det utseende anläggningen har idag; inte långt från en total förstörelse.

Slottet saknade underhåll och omsorg under nästan 250 år, med endast enstaka ingrepp och reparationer som undantag. Resultatet är känt: avspärrat från omgivningen, omringat av skyddsstak med rashotande och vittrande murar, avbildat av många resenärer såsom en pittoresk och imponerande borgruin. Först under de senaste åren, tack vare den omfattande restaureringsprocessen och av landskapet anslagna medel, blir slottet väl omhändertaget på ett kontinuerligt och fackmässigt sätt. Det permanenta underhållet kommer att utgöra en logisk fortsättning på restaureringsåtgärderna och förmodligen garantera byggnaden ett "nytt liv", dock med beaktandet av de naturliga åldringsprocesser som bidrar till borgens autenticitet.

Artikel 5

Skyddet av monumentet underlättas alltid av att byggnaden i fråga används till något samhällsnyttigt ändamål. En sådan användning kan därför rekommenderas, men den får inte påverka byggnadens bottenplan eller konstnärliga utformning. Bara på dessa villkor kan man planera och tillåta arrangemang som detta nya bruk medför.

Den framtida användningen av slottet planerades redan under 1970-talet i samband med dispositionsplanarbetet (se ovan).

De allmänna förväntningarna har velat återuppliva slottets traditionella funktioner dock i nya former och dessa ambitioner är alltså gällande hos den åländska befolkningen. Det är inte lätt att avvisa dessa krav med en förklaring att monumentets egna förutsättningar motiverar en annan, samhällelig roll för Kastelholms slottsruin: ett byggnadsminnesmärke med stort historiskt och symboliskt värde och en egen identitet. Tillgänglig för allmänheten som ett autentiskt arv av forna generationer, kommer Kastelholm även i framtiden att spela en viktig och samhällsnyttig funktion, dock EJ UTNYTTJAT men BEVARAT på sina egna villkor.

Artikel 6

Skyddet av monument förutsätter att också miljön bevaras ifall den inte är alltför vidsträckt. Om den traditionella miljöhelheten finns kvar skall den alltid bevaras. Sådana nybyggnader, rivningar eller omändringar som förändrar en byggnadsgrupps inbördes proportioner eller färgrelationer skall inte tillåtas.

Samtidigt med dispositionsplanen utarbetade delegationen för Kastelholms forminnesområde även en landskapsskyddsplan som skulle ge grunder för den framtida utvecklingen av slottsmiljön i syfte att bevara dess viktigaste egenskaper och värden. Planen blev dock aldrig fastställd av landskapsstyrelsen av politiska och ekonomiska skäl, varför området fortfarande saknar ett effektivt och långsiktigt skydd.

Den snabba, oftast kommersiellt inriktade, utvecklingen i landskapet (turism) gör att bristen på ett omfattande skyddsprogram i fråga om Kastelholmsområdet är mycket aktuellt.

Artikel 9

Restaurering är specialiserad verksamhet. Dess syfte är att bevara och betona monumentets estetiska och historiska värde, och den baserar sig på respekt för ursprungsmaterialet och de autentiska dokumenten. Restaureringen skall upphöra vid den punkt där antaganden tar vid. Därutöver skall all nödvändig tillbyggnad skilja sig från den arkitektoniska kompositionen och ha en modern prägel. Före och efter restaureringen skall monumentet i fråga alltid undersökas arkeologiskt och historiskt.

Artikel 12

Byggnadspartier som skall ersätta borttagna delar måste ansluta sig harmoniskt till helheten, men samtidigt skall de nya partierna särskilja sig från de ursprungliga, så att restaureringen inte blir en förvanskning av den konstnärliga eller historiska sanningen.

Artikel 15, 2:mom

Dock skall all rekonstruktion a priori uteslutas. Endast analytiska, dvs sammanfogade av existerande men lösryckta delar, kan tillåtas. De kompletterande elementen skall alltid vara identifierbara, och monumentet skall konserveras och dess form återställas med minsta möjliga bruk av nytt material.

Fig.2. Kastelholms slott. Projektion av östra och västra fasaden enligt det gällande restaureringsförslaget av Arkitektbyrå A-konsult.

Av de tre ursprungliga restaureringsalternativen (Arkitektbyrå A-konsult i Helsingfors) som utarbetats för Kastelholm i slutet av 1970-talet, innebär två av dem omfattande rekonstruktioner och ombyggnader av olika delar av slottet i syfte att möjliggöra en ny användning av anläggningen (i likhet med t ex Åbo slott). Även avsevärd "modernisering" (installationer, kom-

munikation, service) av de befintliga interiörerna var aktuell i planerna. De slutgiltiga beslut och revideringar av projektet baseras dock, som redan nämnts, på en djupgående analys av monumentets egna förutsättningar mot vilka ställdes olika krav beträffande slottets användning (fig. 2).

Endast partiella rekonstruktioner accepteras, av vilka det fortsatta skyddet av slottets murar blev beroende: t ex Östra längans existerande väggar förhöjdes för att kunna bära ett modernt skyddstak dock med 1600-tals proportioner. Vid rekonstruktionen, som baserades på en noggrann dokumentationsritning samt studier av äldre fotografiskt material (från 1870), användes traditionell byggnadsteknik och material, med bl a uteslutande handslagna tegel (fig. 3). De nybyggda partierna markerades med en särskild typ av indragen fog, som konsekvent tillämpades vid samtliga rekonstruktionsåtgärder på slottet. Andra, fragmentariska rekonstruktioner gjordes för att komplettera de mest intressanta arkitektoniska detaljerna, i ett pedagogiskt syfte, för att underlätta förståelse och upplevelse av de olika framtagna byggnadsskeden. I dessa fall har rekonstruktionerna endast begränsats till de delar som inte saknade fullständigt underlagsmaterial.

Alla nya, av funktionella och konstruktiva skäl nödvändiga element (tak, trappor, mellangolv, räcken mm), har en modern prägel och är på ett synligt sätt avgränsade från den äldre, autentiska byggnadssubstansen, t ex är mellangolv och trappor helt fristående från väggarna och kan lätt avlägsnas utan att det äldre murverket berörs. Undantag utgör dock konstruktioner av olika besökargallerier som förankrades i murverket med inborrade bultar, dock med största möjliga hänsyn till hålens antal och placering. Galleriernas vara eller icke vara blev en av de nödvändiga kompromisserna då det gällde att tillgängliggöra slottsruinen för allmänheten.

Artikel 16

All verksamhet som syftar till bevarande eller restaurering och all utgrävningsverksamhet skall noggrant dokumenteras i analytiska och kritiska rapporter, som skall åskådliggöras med teckningar och fotografier.

Rapporterna skall redogöra för istandsättningsarbetets olika skeden, gjorda strukturförstärkningar, nya arrangemang, företagna förenhetliganden samt för de tekniska och formfrågor som framkommit under arbetet. Rapporterna skall deponeras i en offent-

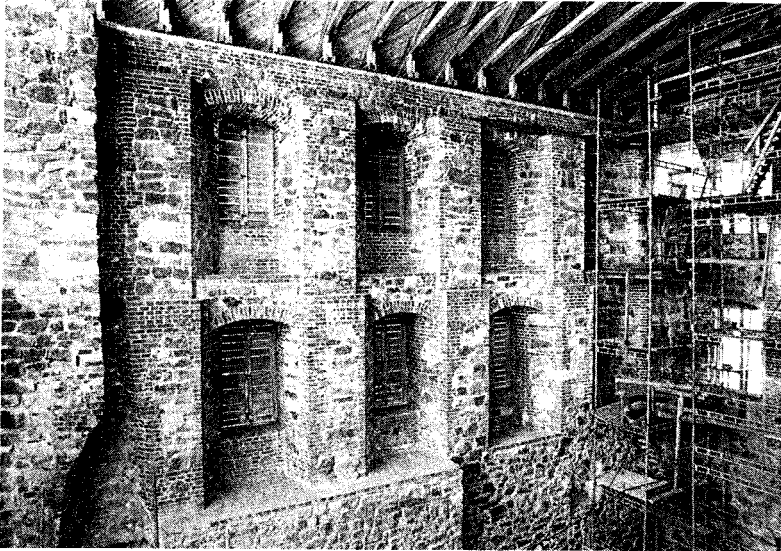

Fig.3. Kastelholms slott. Östra längans södra del sedd inifrån. Utseendet efter restaurering. Foto: A.Mendes, 1989.

lig institutions arkiv och vara tillgängliga för forskare. Publicering av rapporterna är att rekommendera.

Den heltidsanställda forskningspersonalen (sedan mars 1989 ordinarie tjänster) består av byggnadshistoriker, arkeologer, en etnolog, en mättningsingenjör, en fotograf, en konservator av arkeologiska fynd och en arkivarie.

Samtliga åtgärder på fornminnesområdet, med slottsrestaureringen i centrum, dokumenteras noggrant i form av "up to date" uppgjorda rapporter, bilder (S/V och dia), ritningar, beskrivningar och uppmätningar. En del av rapporterna har redan publicerats medan andra kommer att ges ut efter ar-

betenas fullföljande.

Den mycket omfattande forskningen tar tillvara alla tillfällen att samla den information som blir tillgänglig i och med inventeringsarbetet, arkeologiska och byggnadshistoriska undersökningar eller vid murarnas reparationer. Ambitionsnivån på dokumentationen ställdes mycket hög redan från projektets begynnelse, tack vare de många frågor som existerat kring slottets ålder, anläggningarnas olika funktioner och följande byggnadsetapper.

Den drygt tioåriga forskningen, vid sidan av dokumentationen och det alltjämt pågående restaureringsarbetet, gav många, ofta häpnadsväckande svar; de har inspirerat till nya undersökningar och bevisat, att Kastelholms slott, även efter avslutad restaurering, förblir ett stimulerande och fortfarande mycket intressant objekt för kommande byggnads- och historieforskare.

Vår innersta förhoppning är, att alla de nu aktuella bevarande åtgärderna kommer att göra deras framtida studier vid slottets autentiska lämningar möjliga.

Elisabeth och Piotr Palamarz
Mariehamn

HUR MYCKET SKALL VI GRÄVA?

Alltsedan slutet av 1800-talet fram till idag har det vid Kastelholms slott på Åland (se fig 1) bedrivits arkeologiska undersökningar i mer eller mindre ordnad regi. Det nuvarande projektets mål är att genom arkeologiska och byggnadshistoriska undersökningar, gemensamt nå fram till ett resultat, vilket skall ligga till grund för restaureringen av själva byggnaden samt markarbetena på slottet (se vidare Palamarz & Palamarz i detta nummer).

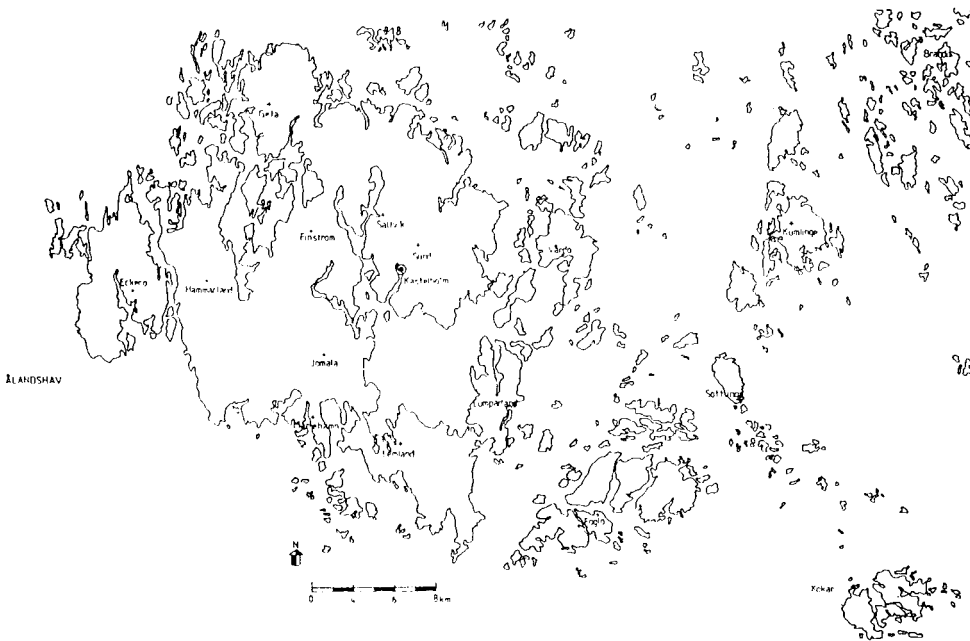

Fig.1. Karta över Åland

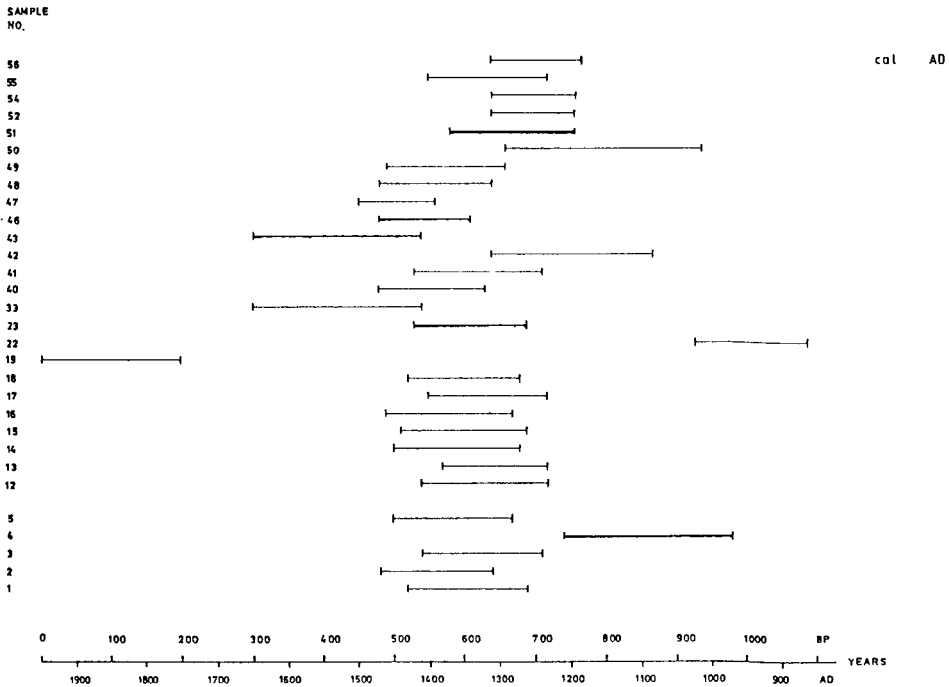

Fig. 2a. Kalibrerade Kol 14-dateringar på murbruksprover, tagna vid Kastelholm.

Arbetena har inneburit en kompromiss mellan antikvariska, politiska och ekonomiska intressen. Den färdiga produkten lär låta vänta på sig ytterligare några år, men hur denna kommer att se ut börjar vi ana oss till. Det blir troligtvis en anläggning med dubbla funktioner, där både museum och representation kommer inrymmas.

Inordnad i en ny femårsplan (1983-1987) projekterades de arkeologiska undersökningarna som skulle utgöra slutet på många års arbeten.

Under denna period infördes nya dokumentationsmetoder och nya rutiner, vilka avsåg att förbättra, förenkla och systematisera arbetet. I stället för tidigare års smala provschakt upptogs större undersökningsytor på strate-

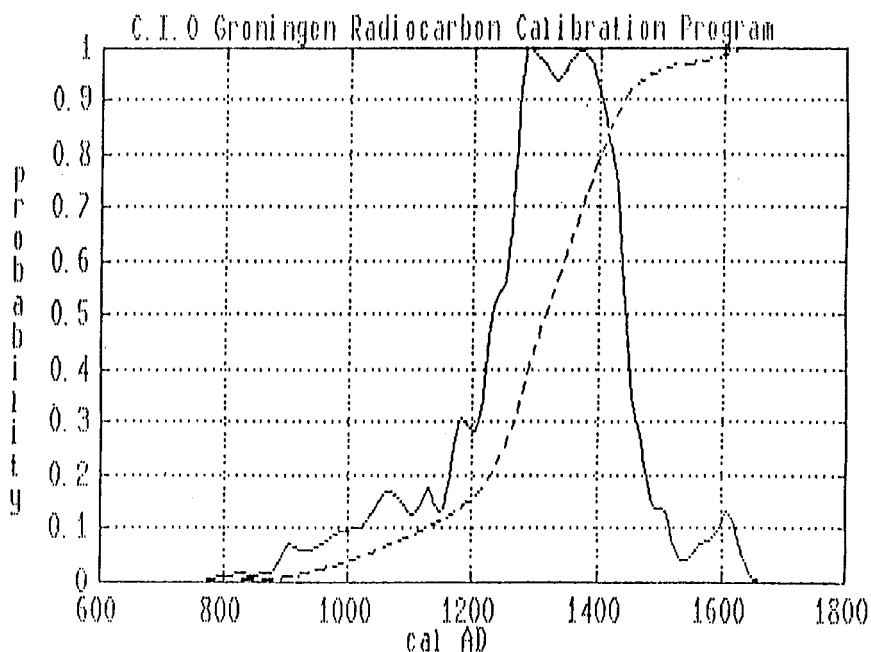

Fig. 2b. The probability distribution obtained when calibrating the ^{14}C dates in fig. 2 (except no 33 and 43), using a normal distribution for each date and a split function based on the data given by Stuiver and Pearson. Calculated by J. van der Plicht.

giska ställen runt om anläggningen, registreringsförfarandet förenklades och dataanpassades. Dessutom gjordes en genomgång av tidigare års undersökningsresultat.

Samtidigt inleddes ett omfattande naturvetenskapligt samarbete, vilket syftade till att jämföra olika dateringsmetoder med de traditionella arkeologiska metoderna.

Dels har traditionell kol 14 datering på trä tillämpats. Prover har inlämnats till Ingrid Olsson vid Uppsalas Fysiska institution (Olsson, 1985). Till Högne Jungner vid Radiokoldateringslaboratoriet i Helsingfors har

prover på murbruk för datering med kol 14 metoden insänts. Delar av dessa resultat finns presenterat i fig. 2a och 2b (Jungner, 1985 o 1987). Samma laboratorium åtog sig dessutom att för första gången testa kol 14 metoden på läder, något som visat sig synnerligen lyckosamt. Resultaten från dessa mätningar kommer sannolikt att presenteras i samband med den femte nordiska arkeometrikonferensen i Stockholm om ett år.

Ett ambitiöst dendrokronologiskt program lades upp tillsammans med kvartärgeologiska avdelningen vid Uppsala universitet. Sammanlagt togs drygt 1200 prover, huvudsakligen från pålverket i vattnet runt om slottet. Ett preliminärt delresultat presenterades under den tredje nordiska arkeometrikonferensen i Mariehamn, 1984 (Löfstrand, 1985). Dessvärre har det i skrivande stund ännu inte inkommit några slutliga resultat från mätningarna. Vid laboratoriet för keramisk och lermineralogisk forskning, Kvartärgeologiska avdelningen, Lunds universitet, utfördes en teknisk analys av taktegel från Kastelholm (Lindahl, 1988). Dessutom har området fosfatkaraterats (Nunez, 1985) och diatomeprover lämnats till kvartärgeologiska avdelningen vid Uppsala universitet för analys. Analysen utfördes av K. Paabo och resultaten från denna sammanfattas under varje enskild rapport (se ex. Åqvist, 1989).

Sedan 1950 har slottsholmen perforerats av större eller mindre undersökningsytor. Under dessa år har 3 614 m² av drygt 20 000 m² undersökts arkeologiskt. Slottets västra sida är huvudsakligen grundad på berg, och därför bör ca 1 000 m² frånräknas. En uträkning visar att 21,4% grävningssbar yta har undersökts. Innanför slottets murar har knappt 85% undersökts arkeologiskt.

	Innanför	Utanför	Totalt
- 1982	653	445	1098
- 1987	151	2365	2516
Totalt	804	2810	3614

Tabell 1. Antal undersökta kvadratmeter, innanför och utanför slottet.

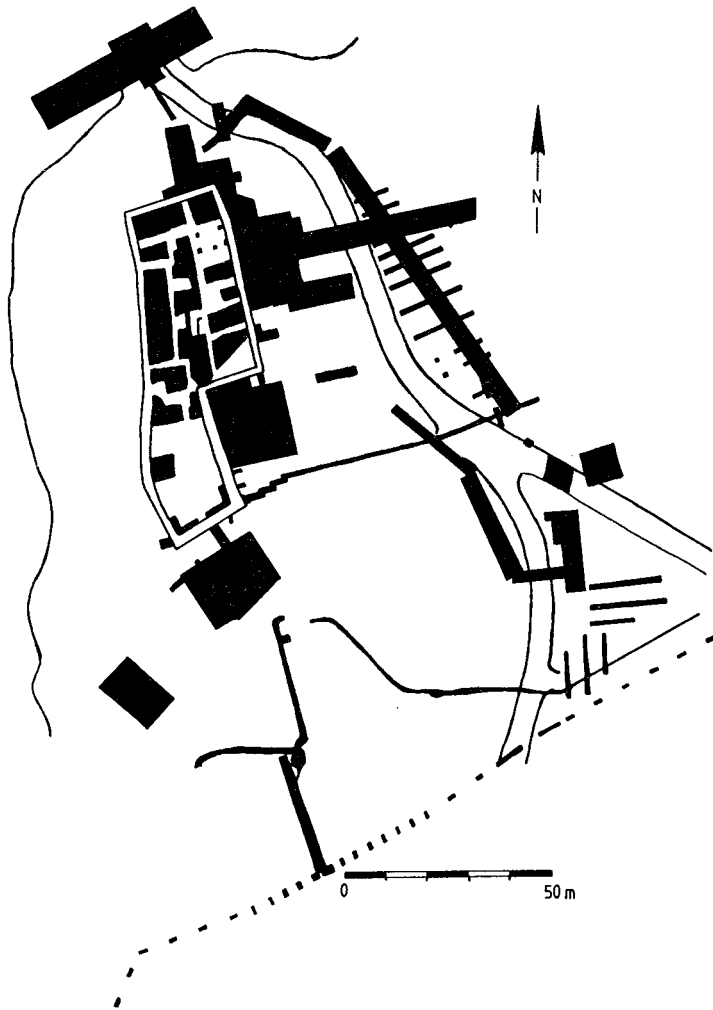

Fig.3. Samtliga arkeologiska undersökningar (svart markering) sedan 1950, innanför och utanför slottet.

Som framgår av tabellen ovan, och av fig. 3 har väldigt stora ytor undersökts. Frågan som återstår är: HUR MYCKET SKALL VI GRÄVA ?

Hur många av oss har inte smålett åt de, både arkeologiska och naturvetenskapliga metoder som användes för låt säga 50 år sedan. Det var emellertid de metoder som stod till buds då. Idag går utvecklingen framåt i rasande fart, vilket gör att framtidens metoder är svåra att överblicka. För att inte helt omintetgöra framtida forskares möjligheter att korrigera de misstag och missbedömningar vi har gjort, anser jag att vi har vi en skyldighet att lämna något kvar åt dem. Med tanke på att det har undersökts så pass stora delar av Kastelholms slott och dess närmaste omgivning, och vi till stora delar fått de svar vi sökte, är min rekommendation att i fortsättningen göra minsta möjliga ingrepp för att lämna ett referensmaterial för framtiden.

Cecilia Åqvist
Stockholm

Litteratur

- Jungner, H., Sonninen, E., Erämetsä, P., 1985, Dating of mortar and bricks from the castle of Kastelholm. *ISKOS 5*. Helsingfors.
- Jungner, H., Sonninen, E., Erämetsä, P., 1987, Dating of mortar and bricks: an example from Finland. *Commentations physiomathematicae 78/1987*. Helsingfors.
- Lindahl, A., 1988, Taktegelanalys. Kastelholms slott, arkeologiska undersökningar 1982 och 1983; *KS 1 - KS 14, s. 515-540. Rapport museibyran 1988:1*. Mariehamn.
- Löfstrand, L., 1985, Dendrochronology at Kastelholm. *ISKOS 5*. Helsingfors.
- Nunez, M., 1985, The Kastelholm phosphate survey. *ISKOS 5*. Helsingfors.
- Olsson, I., 1985, The first radiocarbon measurements on organic material from Kastelholm and their interpretation. *ISKOS 5*. Helsingfors.
- Åqvist, C., 1989, *KS 18*. Kastelholms slott, arkeologiska undersökningar 1984; *KS 15 - KS 29, s. 67-156 (107). Rapport museibyran, Kastelholm 1989:1*. Mariehamn.

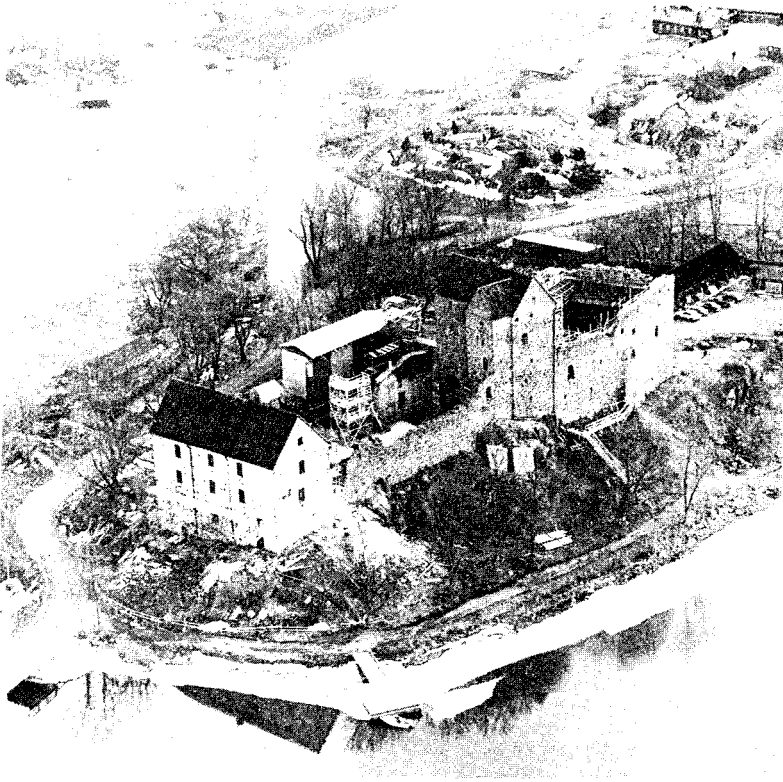

Fig.4. Flygbild över Kastelholm från NV. Foto O. Strömberg.

INTE BARA BETALNINGSMEDEL

Inledning

Mynt som hjälpmedel i försöken att räta ut kronologiska problem inom större arkeologiska komplex förekommer sällan trots att B. Malmer redovisat möjligheterna (Malmer 1982). Men om orsakerna till att arkeologer så sällan utnyttjar denna möjlighet skall inte detta handla om. Istället ska jag försöka delge de erfarenheter och den information jag erhållit vid studium av det numismatiska materialet från Kastelholms slott på Åland.

Myntfynden vid Kastelholm har märkligt nog aldrig rönt speciellt stor uppmärksamhet i de diskussioner som förts beträffande slottets anläggningstid. Orsakerna till detta kan vara att myntfynden var rätt fåtaliga fram till dess att större arkeologiska undersökningar igångsattes i början på 1980-talet. Dessförinnan hade de omhändertagna mynten inte varit speciellt gamla, åtminstone inte så gamla som slottet förmodades vara. Myntens möjligheter att komplettera dateringsbilden beträffande slottets byggnadshistoria blev aldrig väckt.

Tidigare arbeten och Ålands myntbild

Den samlade myntmassan som återfunnits på Åland har ännu inte bearbetats, däremot föreligger genomgångar och redovisningar av delar av kyrkornas myntfynd samt enskilda myntkategorier. De åländska kyrkornas och i synnerhet Jomala kyrkas mynt har tidigare presenterats och diskuterats (Lagerqvist/Rasmusson 1965). Senare har även Finströms kyrkas mynt publicerats och kommenterats (Jonsson & Lagerqvist 1975). Arbetet "Den senmedeltida penningen i Sverige" behandlar även delar av det åländska myntinventariet från medeltiden. I samband med detta blev vissa av mynten som påträffats vid Kastelholm granskade och publicerade av B. Malmer men deras fyndomständigheter samt betydelse vid slottet låg utanför detta arbete (Malmer 1980). Vidare har myntmaterialet från Kastelholm mer översiktligt presenterats tillsammans med annat arkeologisk material (Elfwendahl 1987). I denna sistnämnda publikation berördes även den dateringsproblematik för såväl anläggningen som helhet som enskilda undersökningar i synnerhet. Under år 1988 och 1989 har de två första

volymerna utkommit, omfattande arkeologiska undersökningar från perioden 1982 och framåt, och i dessa kan fyndomständigheterna för de senare myntfynden mera i detalj studeras (red Carlsson 1988, Åqvist 1989).

Sverige och Finland har en gemensam mynthistoria fram till 1809; under medeltiden tillhör Åland samma myntningsområde som Svealand. Hur det förhåller sig med myntcirkulationen på Åland under denna tid är inte i detalj undersökt. Det har dock konstaterats att de äldre brakteaterna är svagast representerade på Åland och i Finland (Malmer 1980). Malmer har vidare i sitt arbete konstaterat att brakteater med krönta huvuden och bokstäver är från och med slutet av 1300-talet vanligast förekommande i Mälardals- och Norrland, Åland samt sydvästra delen av Finland (Malmer 1980).

Från och med 1405 är det känt att myntning upptogs i Åbo omfattande örtugar (Lagerqvist 1970). Myntningen i Åbo fortsätter fram till 1400-talets slut och Sten Sture dä (ibid.). De finska 1400-tals mynten är dock sparsamt förekommande och antagligen har den svenska rikshalvans mynt även varit vanliga i den östra riksdelen. Under Gustaf Vasa skulle myntning åter ske i Finland. Redan efter tre år, 1558, upphörde verksamheten som var förlagd till Åbo och hade omfattat såväl runda mynt som klippingar i silver med valörerna 2 öre till en mark (Tingström 1969).

Utländska silvermynt var annars inte ovanliga i Sverige under medeltiden och återspeglar delvis handelns inriktning inom olika regioner i riket (Lagerqvist 1970). Exempel på myntningsområden som innerhar en andel av den östsvenska myntmassan under den sena medeltiden, är de gotländska och olika baltiska mynten (ibid.). Likaså är de danska mynten vanliga, bl a "kopparsterlingar", präglade under Erik av Pommern, hvidar under riksrådet och Kristian I samt klippingar under Kristian II (ibid.). Andelen svenska mynt var som störst i Svealands-området för att sedan minska mot landsändarna (ibid.). En genomgång av de hopade åländska myntfynden från medeltiden har visat att 78% av denna fyndkategori utgjordes av svenska mynt (Malmer 1980).

Föreliggande arbete med att söka klarhet i användbarheten av framförallt de äldre myntfynden vid Kastelholm tog sin början vid mitten av 1980-talet. De erfarenheter detta förde med sig är kanske inte helt ointressanta, och kan kanske mana till försiktighet vid såväl insamlandet som

användandet av äldre myntsamlingar i arkeologisk kontext.

Presentation av materialet

Redan tidigt framtod att myntmaterialet skulle kunna indelas i två kategorier; dels mynt omhändertagna i samband med de arbeten kring slottet som företogs kring sekelskiftet, dels mynt som framkommit i samband med de

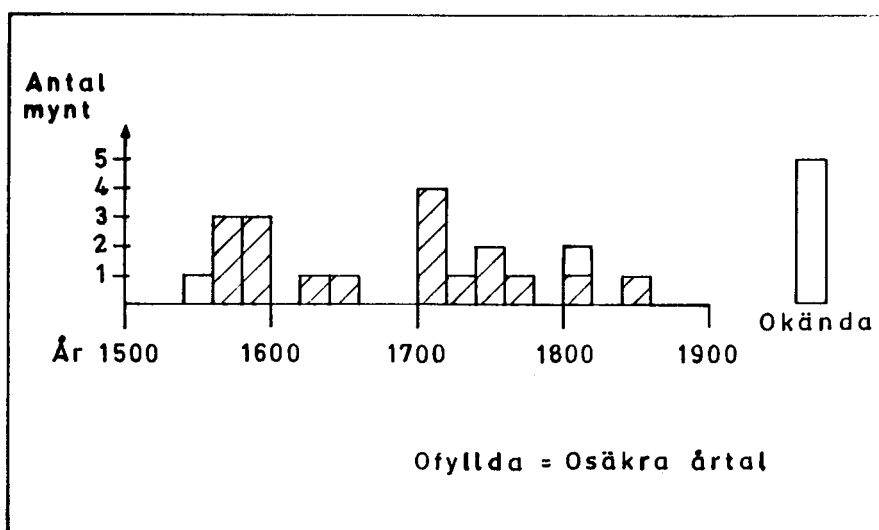

Fig.1. Myntdistribution för mynt tillvaratagna vid röjningsarbete kring Kastelholms slott 1891-1908. 20-års perioder.

otaliga arkeologiska undersökningar som utförts vid Kastelholm sedan 1950.

Den första gruppen mynt fanns registrerade hos National Museum i Helsingfors. En förteckning över dessa har återfunnits vid Kastelholm och redogör ibland även för fyndomständigheter kring myntfynden (NM

2802:18-19 samt NM 5213:10 och 14). Totalt utgör det 23 stycken mynt omfattande såväl koppar som silvermynt. Flertalet av mynten är kopparmynt från perioden 1574-1847. Silvermynten verkar i de fall de identifierats utgöra 1500-talsmynt. Inga medeltida mynt förekommer i listan men samtidigt har några mynt inte närmare identifierats. Tjugo stycken av mynten registrerades redan år 1891, de två sista har registrerats 1908. Samtliga mynt påträffades i samband med schaktnings- och röjningsarbeten kring slottet. Var dessa mynt finns idag är inte känt.

Den andra gruppen mynt omfattade arkeologiska fynd från Kastelholm. Genom ett inventeringsarbete lokaliserades i äldre rapporter uppgifter om myntfynd vid undersökningarna mellan 1950 och 1982. Uppgifter om dessa mynt var mycket skiftande, från ibland endast information om att ett mynt påträffats till ett exempel på såväl exakt fyndplats och identifiering samt fyndnummer. Med en förteckning över mynt som skulle finnas i olika magasin påbörjades arbetet med att kontrollera och komplettera listan mot de i magasinerna förvarade mynten, som angavs vara upphittade vid Kastelholm. Identifieringen av mynten erbjöd inga större problem och sakunnig hjälp erhöles av Pekka Sarvas i Helsingfors. Endast de svårast anfrätta mynten trotsade närmare identifikation. Ett större problem visade sig utgöra säkerställandet av grävningstillhörigheten på flera mynt. Många av de vilka troligen tillvaratagits vid äldre undersökningar saknade fyndnummer och angavs endast vara upphittade vid Kastelholms slott. Efter en kollationering med de mynt vilka skulle finnas enligt den uppgjorda förteckning återstod endast ett litet antal mynt för vilka fyndomständigheter är oklara, men det kan antas att de tillvaratagits vid arkeologiska undersökningar vid Kastelholm. Likaså återstod några mynt på den uppgjorda listan vilka inte säkert kunde anknytas till de tidigare mynten. Tyvärr utgör dessa några brakteater. En uppgift om ett påträffat, ej närmare identifierat, guldmynt har i samband med den genomförda inventeringen inte kunnat verifieras (ÅMU Fnr 447:45).

Av olika anledningar, bl a de ovannämnda svårigheterna med de äldre fyndmaterialet, kommer det antagligen aldrig att bli känt exakt hur många mynt som framkommit vid undersökningar kring Kastelholm. Dock kan det antas att det troligen rör sig om 4-5 mynt som vi inte närmare känner till. För de grävningar där dessa mynt påträffats kan de idag okända mynten

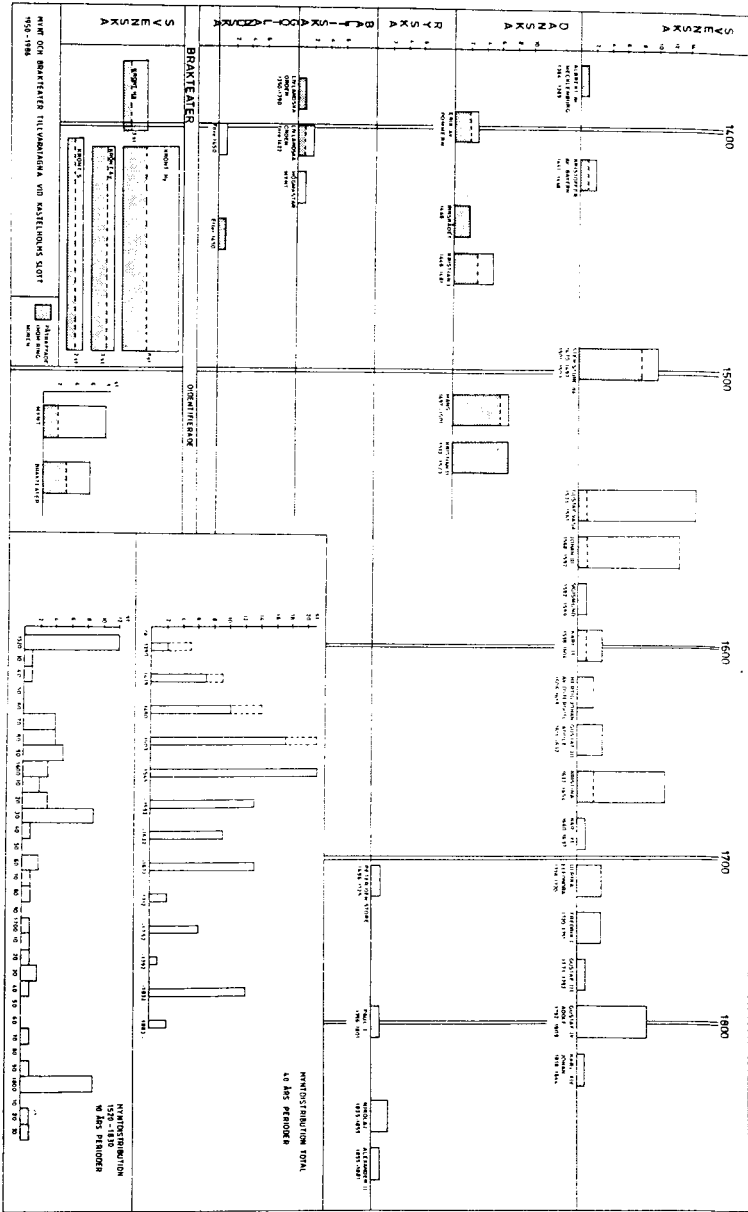

Fig.2. Mynt och brakteater tillvaratagna vid Kastelholms slott 1950 - 1986.

inte påverka dateringen av de äldsta skedet i Kastelholms byggnadshistoria.

Arbetet med att söka de äldre mynten och identifiera dessa är nu avslutad, och resultaten kan redovisas tillsammans med den myntbild som framkommit genom fynden från de senaste årens undersökningar fram till 1986. Den här presenterade sammanställningen omfattar 134 stycken mynt, vilka utgör samtliga de kända och identifierade arkeologiska myntfynd framkomna under perioden 1950-1986. Till detta antal tillkommer sju räknepennningar samt en hittills oidentifierad pollet. Endast 14 mynt har inte kunnat identifieras, i de flesta fall torde det dock vara frågan om mynt vilka ansluter till typer redan kända i Kastelholmsmaterialet. Sex av dessa utgör brakteater.

Dateringsbilden samt myntens geografisk anslutning

Den dateringsbild som erhöles visade att mynten omfattade ett material som sträcker sig från senare delen av 1300-talet till modern tid. Mynten stämde i detta avseende med de skriftliga källornas vittnesbörd om slottsområdets användningstid. Myntdistributionsbilden anger en kontinuerlig ökning av myntavsättningen runt komplexet fram till senare delen av 1500-talet, varefter den i fortsättningen är på en lägre och jämn nivå. Vad beträffar myntens spridning inom Kastelholmsområdet kunde en intressant iakttagelse göras, i det att merparten av de äldsta mynten återfanns inom nuvarande slottets murar och då dess norra del, samtidigt som de yngre mynten återfanns främst utanför. Geografiskt representerade mynten områden vilka ingick i det dåtida Sverige under unionstiden, eller områden inom Östersjöområdet som man hade täta handelskontakter med. De enstaka ryska mynt vilka påträffades stämde dessutom bra med de tidpunkter ryska trupper är närvarande på Åland.

En metodisk intressant observation beträffande myntens representativitet för de ovan gjorda tolkningarna skall också nämnas. Trots de omfattande arkeologiska undersökningarna under perioden 1982-1986 förändrades varken daterings- eller den geografiska spridningsbilden bland myntmassan efter 1984, fastän att myntfynden ökade med 25%. Myntmaterialet verkar därmed idag ha funnit en nivå där det oavsett om de undersöks mer i området helhetsbilden ligger fast.

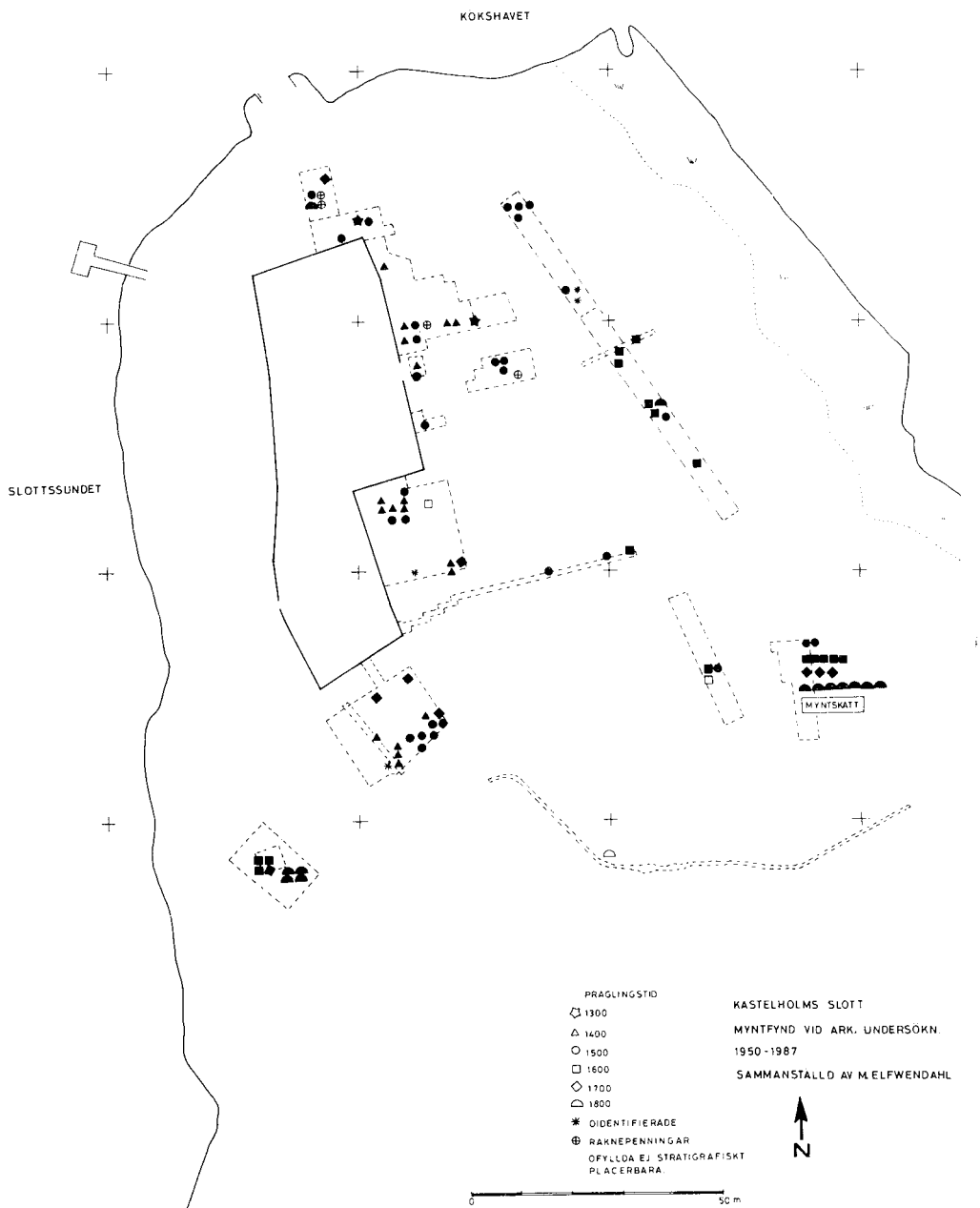

Fig.3. Läge för myntfynd utanför slottet under åren 1950 - 1986.

Brakteaterna

De medeltida brakteater vilka ingår i myntmaterialet är med ett undantag svenska. Bland brakteaterna förekommer kr H ä IIa, kr H ä IIg samt en ej närmare identifierad variant på kr H ä II. Vidare har två exemplar av S-brakteater kunnat noteras varav en av typ kr S y I. Bland de yngre brakteaterna har kunnat urskiljas kr H y Ic, kr H y IIa, kr H y IIIc, kr H IV samt bland de brakteater vilka saknar grävningstillhörighet varianterna kr H y IIb. Osäkert identifierade varianter är kr H y IIc. Vanligast bland de uppräknade av krönt huvud yngre typ är kr H y IIIe med möjligen fyra exemplar, ett par dock osäkra. Bland krönta A yngre gruppen förekommer fyra stycken varav tre utgör kr A y IIa. En av dessa brakteater saknar dock tyvärr grävningstillhörighet. Den utländska brakteaten utgör en dansk hjulpenning.

Malmer redovisar från Kastelholm fyra brakteater, vilka skulle ansluta till undersökningen ÅM 425 (Malmer 1980). Förteckningen från denna grävning upptar endast två brakteater samtidigt som två oidentifierade mynt saknas. Det kan inte uteslutas att dessa två utgör brakteater och ingår bland de som saknar grävningstillhörighet. En kontroll av sistnämnda gruppens typer och varianter med de vilka uppges av Malmer, motsäger inte detta samtidigt som en god överensstämmelse konstateras mellan Sarvas och Malmer i detta fall.

Av brakteaterna är det endast tre som kan hänföras till 1300-talet, och anses präglade efter 1360-1370. (enl Malmer 1980) Övriga nitton är från perioden efter 1430-1440-talet.

Övriga mynt från medeltiden

I Kastelholms myntmaterial från medeltiden ingår även vanliga tvåsidiga myntpräglingar från Albrekt av Mecklenburg, Kristoffer av Bayern samt Sten Sture dä. Dessa utgör 1/2 och 1 örtugs mynt troligen präglade i Stockholm, Västerås samt i ett fall Åbo.

De flesta utländska mynt vid Kastelholm är från medeltiden, dvs före 1523, och många av dem danska. Erik av Pommerns tid representeras av tre kopparsterlingar vidare finns sedan hvidar från Riksrådets, kung Kristian I:s, och Hans samt klippingar från Kristian II. De två gotländska mynt

som återfunnits utgör ett exemplar av vardera hvid och örtug. Från baltisk område härrör fyra mynt varav tre är präglade av Livländska orden och ett utgör ett Högmästarmynt. Valörerna är artig, skilling samt vierchen. De utländska präglingarna sammafaller i tid med de svenska mynten. Tendensen är dock att de danska återfinns parallellt med de svenska från och med början av 1400-talet. De baltiska mynten däremot ansluter till senare delen av 1300-talet och 1400-talets första hälft, och de gotländska till 1400-talet.

Mynten från tiden efter 1523

Från och med Gustaf Vasa dominerar de i Sverige präglade mynten totalt i materialet. Endast ett exempel på en 1 öring präglad i Reval under drottning Kristina bryter mönstret. Speciellt talrika är mynt från Gustaf Vasa, Johan III samt drottning Kristina. Valörerna är i regel låga men ett exempel på 1/2 marks mynt förekommer.

De utländska mynten från denna tid representeras av några ryska mynt vilka sammanfaller väl med tidpunkten för stora nordiska kriget, samt det faktum att Åland uppgår i det ryska tsardömet 1809.

Myntens fördelning inom området

Sedan arkeologiska undersökningar påbörjades år 1950 har ett stort antal undersökningar utförts inom Kastelholmsområdet. Över en så lång tid är det naturligt att dessa undersökningar också har kommit att utföras på många olika sätt, under de skiftande förutsättningar som funnits. Detta faktum, att skilda arbetsmetoder kan leda till skiftande resultat rörande fyndens dokumentation, är något vi tyvärr inte kan bortse ifrån. Detta kan även utgöra en felkälla.

Mynten från de olika undersökningarna i och kring slottet fördelar sig i ett intressant mönster, när dessa läggs in efter fyndplats. Resultatet blir att de äldsta präglade mynten återfinns dels i västra delen av slottets norra byggnadskomplex, samt i massorna utanför nordöstra delen av slottet. 1400-tals mynten återfinns över stora delar av slottet och utgör närmare 50% av myntmassan tillvaratagen inom slottet. Mynten från denna tid återfinns även koncentrerade till ett område cirka 30 meter ut från det nuvarande slottet. Mynten från 1500-talet har varit mer sparsamt förekommande inom slottet. Dessa mynt har också en tendens att även återfinnas i Kastel-

holmsområdet yttre avsnitt. Trenden är att ju yngre mynten blir desto vanligare är det att de återfinns en bit från nuvarande slottet. Om nu de stora flertalet av dessa mynt förmodas ligga i sekundära lägen, genom sin förekomst i olika raseringslager eller utfyllnadslager, finns det anledning att misstänka att en förklaring skulle vara att de första avsnitten som utjämnades efter det att en bebyggelseetablering har skett delvis sammanfaller med de äldsta mynten. Detta skulle möjligen kunna peka ut västra delen av slottets norra avsnitt som delar inom vilka tidiga efterföljande arbeten utfördes eller genomfördes.

Anmärkningsvärt är att inga mynt som återfunnits i de södra delarna inom slottet är äldre än 1400-talet. Situationen är likartad inom det nuvarande tornet trots att det på flera platser inom området genomförts arkeologiska undersökningar.

Inom slottet har det i samband med de arkeologiska undersökningarna efter 1950 återfunnits mycket få mynt yngre än 1600-talet. Totalt rör det sig om tre mynt, ingen präglad efter 1600-talets mitt, och dessutom återfunna i anslutning till byggnadsavsnitt som sent erhållit sin nuvarande utformning, eller först under de senaste tre decennierna berörts av arbeten som röjt bland senare tillkomna fyllnadsmassor.

Myntskatter eller större anhopningar av mynt har endast påträffats vid ett tillfälle. Skatten omfattade 50 st två marksmynt i silver, insvepta i textil och placerade tidigast 1872 i en stengrund tillhörande en mindre träbyggnad i Kastelholmsområdet (Elfwendahl 1988). Exempel på mynt med troligen direkt anknytning till vissa byggnader är annars fåtaliga, och är i de fall de förekommer oftast i anslutning till den yngsta bebyggelsen (ex Erämetsä 1988). Det stora flertalet i myntmassan kan förmodas omfatta mynt som genom tillfälligheter tappats eller, kanske troligare, spridits ut i samband med schaktnings- och utfyllnadsarbeten vid nybyggnation alternativt i uppröjningsarbetet efter bränder.

Räknepenningar och myntliknande präglingar

Totalt har sju räknepenningar tillvaratagits i anslutning till de arkeologiska undersökningarna. Dessa har framkommit i fyllnadsmassor inom slottets norra delar samt utanför de östra samt norra avsnitten. Samtliga ansluter sig till de typer av räknepenningar vilka förknippas med präglingar från

Nürnberg vid 1500-talets mitt.

En oidentifierad pollett har slutligen påträffats i anslutning till det portvalv som förbinder de bägge borgårdarna i slottet idag.

Utvärdering av myntmaterialet

Den utvärdering som en arkeolog kan göra av ett myntmaterial är begränsad genom bristen på specialkunskap. Även arkeologiskt bjuder fyndkategorin på flera problem. En svårighet med mynt från arkeologiska objekt av Kastelholms typ visar sig utgöra frågan om myntmassans representativitet för enskilda händelser vid slottet, samt myntens möjligheter att datera de olika anläggningsdelarna. De flesta mynt befinner sig i sekundära lägen. Ett annat problem utgör det faktum att mynt har en viss omloppstid. Hur myntcirkulationen var på Åland har vi fortfarande begränsad kunskap om, likaså hur monetär en slottsmiljö egentligen var. En närmare granskning av kyrkornas myntbild i förhållande till slottets ligger utanför detta arbete, men skulle säkerligen vara intressant med tanke på att kyrkomynthen kanske bättre representerar gemene mans myntinnehav.

I den information om myntfynd som föreligger från den antikvariska verksamheten som berevs före 1950 års arkeologiska undersökning, kan det antas att arbetena inte på något avsnitt kom att beröra medeltida kultur-lager utan massor som avsats senare.

Konsekvensen av detta torde bli att den dateringbild som dessa mynt föreslår även kan misstänkas utgöra användningstiden för den planlösning som framträder efter dessa röjningsarbeten.

Först på 1960-talet började större myntmängder framkomma, huvudsakligen från slottets norra delar där samtidigt även omfattande fyllnadsarbeten kunde konstateras. Dessa mynt utgjorde framförallt 1400- och 1500-tals mynt. I något enstaka fall synes det rört sig om en 1300-tals brakteat. Genom förekomsten av medeltida mynt växer misstankarna att de lämningar vilka framkom omgivna av dessa medeltida mynt, inom framförallt slottets norra delar men även annorstädes, utgjorde delar av en tidigare okänd medeltida planlösning och bebyggelse som blivit utsatt för omfattande förstörelse och fått tjäna som fyllnadsmaterial vid de senare arbetena (se även Elfwendahl 1985). De största förändringarna inom slottets norra delar kan av myntmaterialets sammansättning möjligen sättas i samband med ar-

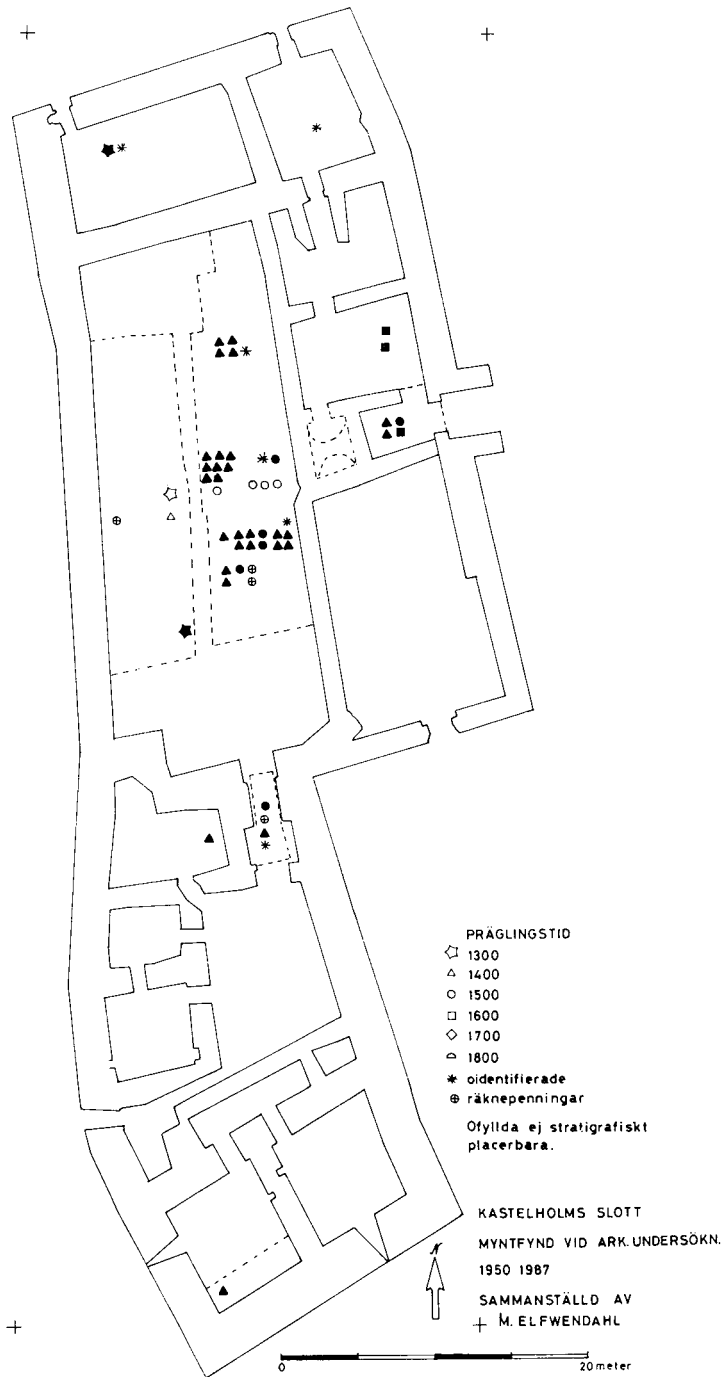

Fig.4. Läge för myntfynd inom slottet under åren 1950 - 1986.

bete efter 1507, då slottet bränns ned i grund. Ytterligare material deposition kan senare ha skett i anslutning till de stora om- och nybyggnadsarbeten vilka utförs vid Kastelholm under åren 1543-46. Dessa senare arbeten torde dock inte avsatt några större mängder äldre mynt eftersom att större delen av slottet uppenbarligen förstördes redan år 1507.

Senare under 1970- och 80-talet har den kända myntmassan ökat och då i första hand genom undersökningarna utanför det nuvarande slottets begränsningar. Dessa mynt representerar hela tidsperioden från 1300-talet fram till modern tid. Dock syns det som mynten från 1300-talet till 1500-talet i första hand återfinns i lagermaterialet närmast slottet. De yngre mynten däremot ansluter även till avsnitt i områdets periferi. Endast de allra yngsta mynten ansluter till bebyggelse.

Mynten visar sig ha en god överensstämmelse med de med de historiska källornas vittnesbörd om Kastelholm som dessa är kända idag (Mogren 1989). De lämnar även information om att omfattande arbeten skett inom och kring slottet och i samband med detta antagligen även delar av äldre byggnader utnyttjats som fyllnadsmaterial. Genom detta finns det skäl att kanske vara försiktig vid en alltför okritiskt anslutning av byggnadernas nedre delar till de byggnadselement vilka idag är synliga i de högre belägna partierna.

Magnus Elfwendahl

Uppsala

Litteratur

- Elfwendahl, M. The Castle of Kastelholm - Medieval Archaeology and Natural Sciences in a joint project. Bidrag vid 3:e nordiska arkeometrikonferensen i Mariehamn. *ISKOS 5*. 1985.
- Metod- och dateringsproblem vid Kastelholms slott. *Medeltid på Åland. Metodkonferens 1986 RAÄ rapport*. Stockholm. 1987.
  - KS 9. *Arkeologiska undersökningar. Kastelholms slott. Museibyråns rapport 1988:1* s 357-404. Mariehamn . 1988.
- Erämetsä, P. KS 4. *Arkeologiska undersökningar. Kastelholms slott. Museibyråns rapport 1988:1* s 127-140 Mariehamn . 1988.

- Jonsson, K. & Lagerqvist, L. Mynten från Finströms kyrka, Åland. *Åländsk Odling* 1975.
- Kastelholms slott. *Arkeologiska undersökningar 1982-1983. KS1-KS14. Musei- byråns rapport 1988:1*. Red. R. Carlsson. Mariehamn. 1988.
- Kastelholms slott. *Arkeologiska undersökningar 1984. KS 15-29. Musei- byråns rapport 1989:1*. Red. C. Åqvist. Mariehamn . 1989.
- Lagerqvist, L. *Svenska mynt under vikingatid och medeltid samt gotländska mynt*. Stockholm . 1970.
- Lagerqvist, L. & Rasmusson, N. Mynt från Jomala kyrka. *Åländsk Odling* 1965.
- Malmer, B. *Den medeltida penningen i Sverige*. Kungl Vitterhets historie och antikvitetsakademiens handlingar. Antikvariska serien 31. Stock- holm. 1980.
- Numismatik och bebyggelsehistoria i Sverige - aspekter på den medelti- da myntmassans korologi och kronologi. *Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 3* 1982.
- Mogren, M. De botteniska borgarna tillkomst - ett tolkningsförsök. *Den me- deltida borgen*. Red J. Melander. Gävle. 1989.
- Tingström, B. *Swedish Coins 1521-1968*. Stockholm. 1969.

KASTELHOLMS KUNGSGÅRD - en presentation

Jag vill i det följande ge en kort - och på många sätt otillräcklig presentation av Kastelholms kungsgård, omfattande en knapphändig historik och markanvändningshistoria samt en hastig översikt över placeringen av kungsgårdsbyggnaderna under olika tider.

Det är okänt när, och av vem, den gård grundades som senare kom att utgöra stommen till Kastelholms kungsgård. En kronans gård kan ha funnits på orten redan innan slottet kom till, men denna omfattade då endast en smärre del av den areal som kungsgården senare fick.

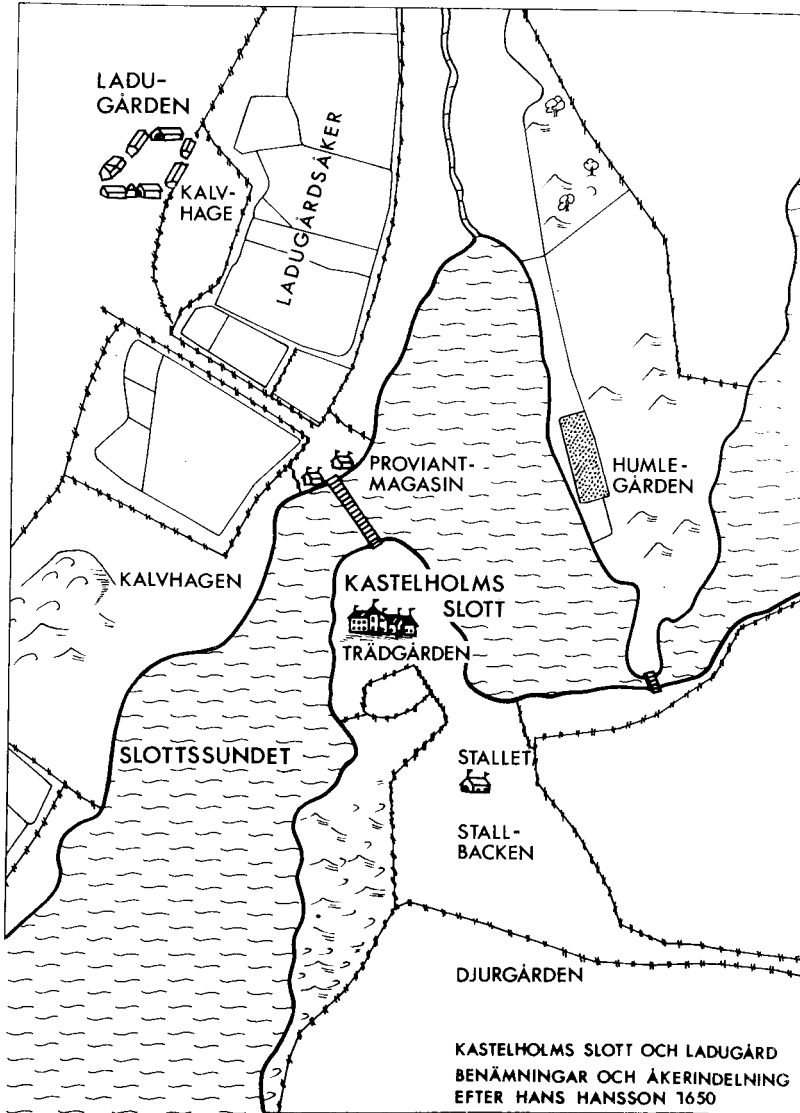
Kastelholms slott nämns för första gången i de historiska källorna år 1388, men själva grundläggningstiden är fortfarande oklar. De arkeologiska rönen pekar dock på att slottet anlågts någon gång under 1300-talets andra hälft (Åqvist). Gårdens historia sträcker sig med andra ord eventuellt ännu längre bakåt i tiden, trots att historiska belägg för dess existens saknas.

Inte heller under det närmast därpåföljande århundradet ges några mera omfattande upplysningar om gården. Denna nämns då överhuvudtaget bara en gång, år 1499, och endast som det gods som ligger till slottet (Bertell s 10).

Först under 1500-talet kan man genom det historiska källmaterialet mera i detalj börja följa gårdens öden. Man kan t.ex. se hur områden lades till och fördelades om i samband med indragningen av kyrkogods till kronan under Gustav Vasas tid. Områden byttes mot varandra, och bönderna i vissa byar fick flytta både en och två gånger innan Kastelholms kungsgård efter 1563 nått sin definitiva omfattning.

Fyra byar hade då försvunnit från den mark som lagts under gården, nämligen Fastersby, Västersibby, Björnsnäs och Tjudnäs. Bönderna från dessa ställen hade kompensrats med jord runt om på Åland, bl.a. i Önningby, Björby och Kulla (Bertell ff.).

Genom dessa åtgärder hade Kastelholms kungsgårds areal mera än fördubblats jämfört med före år 1556, och nått den utsträckning som i stort sett bibehölls till 1900-talet, då gården år 1906 omfattade 1370 hektar (ekonomisk besiktning 1906).

Kastelholms ladugård, senare kallad avelsgård och kungsgård, hörde alltså till Kastelholms slott från dettas grundläggningstid. Gården sköttes av den som av kronan tilldelats Åland med slottet som förläning, oftast representerad av en fogde på platsen. I maj 1624 inträffade en förändring i detta förhållande. Då arrenderades gården ut för första gången, till ståthållaren på Åland, Stellan Otto Mörner (Hausen, R. s 139). Sedan dess arrenderades gården utan avbrott ut, ända till 1975, då den siste arrendatorn avled. Kastelholms kungsgård upphörde då, efter minst sexhundra år, att fungera som en produktiv jordbruksenhet.

Om man ser till markanvändningen, framgår det att endast en bråkdel av de områden som legat under gården brukats som åker. Före 1767 utgjordes åkerarealen av mindre än 40 hektar (syneinstrument 1795) medan ca 117 hektar nyttjades som äng (syneinstrument 1850). Dessutom fanns ett antal vidsträckta betesområden, i yta mera omfattande än ängsmarkerna.

På 1800-talet skedde en successiv nyodling, och åkerarealen hade till 1906 stigit till nästan 130 hektar, på bekostnad av ängsmarkerna (syneinstrument 1906). Samma år uppgavs att ca 800 hektar utgjordes av hagmarker och impediment, medan resten var produktiv skog.

Åkerarealen har alltså genom tiderna varit relativt liten, medan tyngdpunkten i markanvändningen legat på slätterängar och hagar för betande djur. Gårdens största avkastning har således förmodligen utgjorts av animalieprodukter, även om man naturligtvis också odlat spannmål.

Från 1500-talet finns uppgifter om djurhållningen på gården. År 1524 fanns där endast 25 kor, 5 ungnöt, 16 får och två verkhästar (Hausen, R. s 137). Orsaken till denna knapphet torde stå att söka i de oroliga tider som rådde under i stort sett hela början av 1500-talet. Det blev dock lugnare med tiden, och senare samma århundrade hade djurbesättningen ökat kraftigt och omfattade 1559 bl.a. 91 kor och 213 får (Bomansson s 95). År 1614 bestämdes att ett stuteri skulle inrättas på gården, och 1641 tillkom ett schäferi (fåravel) (Hausen, R. s 147, 140). Dessa två inrättningar ägde kanske inte i större utsträckning bestånd någon längre tid, men i 1795 års arrendekontrakt nämns fortfarande vikten av både häst- och fåravel (syneinstrument 1795).

Efter detta lades den största vikten på nötkreatur, och i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet sysslade man på kungsgården med ost-

framställning i större skala. Denna produktion lades ner vid andra världskriget, varefter gården så gott som helt var inriktad på odling av spannmål.

Ladugården förvaltades, som ovan sagts, från slottet. Fägårdsbyggnaderna låg dock inte - vad man vet - intill slottet, utan på andra sidan Slottssundet, på ett backkrön som än i dag kallas Ladugårdsbacka. Där återfinns de olika djurhusen på den första kartan som inrättats över området (Hans Hansson, 1650). Det "ladegårdszgerdett" som nämndes 1546 (Hausen, G. s 178) är förmodligen också samma område som fortfarande i folkmun kallas ladugårdsåker. Det finns alltså ingen orsak att anta att ladugården tidigare legat någon annanstans än just här.

Vid slottet har det dock under olika tider stått byggnader av allehanda slag. Sådana funktioner som inte rymdes innanför slottsmurarna placerades utanför desamma, i särskilda hus. Det kunde handla om köksbyggnader, bostadsrum, bodar, magasin och stall mm. År 1545 ordnade Gustav Vasa om "att de trähus som uppå slottet till överlopps och murarna till skada stå" flyttades därifrån (Hausen, R. s 51).

1619 brann slottet och träbyggnaderna runt detta. Strax därefter lät man åter uppföra bl.a. två stora boningshus och en ny köksbyggnad. 1644 brann det igen och nya boningshus uppfördes (Hausen, R. s 119, 123). Dessa återfinns dock inte på 1650 års karta.

Slottet hade definitivt förlorat sin roll inom statsförvaltningen 1634, då Åland lades under landshövdingen i Åbo. Före detta hade slottet och dess ladugård utgjort en enhet, och bebyggelsen inpå slottet hade varit en del av denna. Detta förhållande kom att ändras efter 1634.

Bebyggelsen invid slottet utvidgades, medan slottet efterhand lämnades till ett allt större förfall. Ett syneinstrument från 1749 (1745 hade det brunnit igen, enl. samma syneinstrument) räknar upp ett otal byggnader, alla lokaliserade söder och öster om slottet. Här fanns olika stugor och rum, sammanbyggda till en mangård, innehållande bl.a. fogdekammare och drängstuga, källarstuga, bagarstuga, kök, visthus och ett antal bodar. I närheten fanns desutom bränn- och brygghus, slakt- och tvätthus, gås- och höns- och badstuga, stall (från tiden före 1714/stora ofreden), svinhus, redskapsbod och källare.

1772 brann mangårdsbyggnaderna vid slottet en sista gång. Branden

blev förödande, och man beslöt att i stället för att åter en gång bygga upp gården på dess gamla plats, flytta hela komplexet, mangård och fägård, till en helt ny plats på västra sidan om Slottssundet. Kontakten med slottet var nu definitivt bruten.

Det nya kungsgårdsprojektet förverkligades under 1770- och 80-talen och kom att omfatta ett stort komplex med mangård och trädgårdsanläggning samt en skild fägård med fyra-fem stora, symmetriskt ställda fähuslängor.

Vissa delar av den då storslagna anläggningen står fortfarande kvar, och arrenderas idag av finska justitieministeriets fångvårdsavdelning, som på den gamla kungsgården inrättat en öppen anstalt, Kastelholms arbetskoloni, för restaureringen av slottet.

Leila Järvenpää
Mariehamn

Källor och litteratur

Opublicerade källor

Laga husesyn år 1749, ÅLA, Åbo och Björneborgs läns landskontors arkiv, Hbe 1, länsstyrelse/länskontor, Handlingar ordnade enligt ämne.

Av-och tillträdes husesyn 1795, RA, Senaten, Finanskontoret, Handlingar rörande kronans ägor och fastigheter

Av-och tillträdes husesyn, ÅLA Åbo och Björneborgs läns landskontors arkiv, Hbe 4, Länsstyrelse/länskontor, Handlingar ordnade enligt ämne.

Ekonomisk besiktning, ÅM, Ålands Museum, Dokument från Kastelholms gård, gåva 1977.

Hans Hansson, 1650, Finlands Stats Arkiv A 2D 118-119.

Muntliga uppgifter, Cecilia Åqvist, 1989-08-17.

Litteratur

Bertell, E. *Kronans och kyrkans jord på Åland på 1500-talet*, Mariehamn 1953.

Bomansson, K.A. & Reinhold, H.A.; *Finlands fornborgar, 1*. Kastelholm Helsingfors 1856

Hausen, G. *Ålands ortnamn*, Helsingfors 1927.

Hausen, R. *Kastelholms slott och dess borgeherrar*, Helsingfors 1934 .

JAKOB ABRAHAMSSONS ÖSTHAMMARSHUS - HUSÖRN ELLER GAMMELHUS ?

Borgen Östhammarshus omtalas för första gången i dokumenten den 15 augusti 1395. Omnämmandet finns i ett avtal mellan Bo Jonssons son Knut och Jakob Abrahamsson Djäken. Den senare var, från åtminstone 1377 och fram till Bo Jonssons död 1386, dennes fogde på Åbo hus. Vid Bo Jonssons död sattes Jakob att förvalta Åbo, Satakunda och Borgå fögderier för arvingarnas räkning (Nikula 1987, s 110).

Avtalet med Knut Bosson gick ut på att Jakob till denne skulle överlämna Åbo hus, Kastelholm, Wartholm, Åborg och Vreghdenborg med fögderier. I gengäld skulle Knut hjälpa Jakob att med vapenmakt hålla Östhammars hus och län, utifall drottning Margareta försökte ta det ifrån honom. Östhammars hus behölls av Jakob som hans eget. Borgen nämns inte i vare sig Bo Jonssons testamente från 1384 eller i testamentsexekutorernas brev till drottning Margareta 1388, vilket talar emot att borgen tillhörde arvet efter Bo Jonsson. I stället är det högst antagligt att dess byggherre är just Jakob Abrahamsson.

Ett viktigt dokument i detta sammanhang är den utnämning till förvaltare av Bo Jonssons arv i Finland och på Åland, som han fick av kung Albrecht år 1387 (FMU 1:962). Där stadgas att Jakob skulle hålla området med all kunglig rätt, vilket bl.a. innebar rätt att uppbära skatt och sakören, alltså en rent feodal förläning. Väsentligare i detta sammanhang är dock att han dessutom gavs rätten att uppföra barfrid eller fäste om någon hövitsman eller allmogen ville tränga ut honom från området (jmf diskussionen hos Fritz 1973, s 33).

Östhammars hus existerade fram till 1434 då det brändes av sin egen fogde i samband med Engelbrektsupproret.

Östhammars län

Då staden Östhammar fick bekräftelse på sina privilegier 1368 (DS 7680), låg området under Stockholmsfögderiet. Något självständigt Östhammarsfögderi tycks inte ha existerat på Bo Jonssons tid. Fögderiet nämns i det ovan nämnda dokumentet från 1395, i Eriks av Pommern skattebok från 1413, och i 1420 års brev om drottning Filippas livgeding

Fig.1. Karta över Norra Roden. Utsnitt ur karta i DMS 1:1, s 28.

(SD 2792). 1430 och 1433 omtalas fogden Nils Petersson på Östhammar (RAP 1435 8/6 resp 1433 16/9). Länet nämns vidare i Karlskrönikan rörande året 1434 (vers 1546 f), samt 1442, efter borgens förstörande (12/6 pappersbrev i RA).

Enligt skatteboken omfattade det fyra socknar, vilka bör ha varit Börstil, Lövsta, Hållnäs och Valö. Birgitta Fritz gör emellertid antagandet att även Frösåkers härad och Edebo hört dit (Fritz 1973, s 34). Sammalunda gör

DMS, men där läggs även Västlands socken till länet, trots uppgiften om en förläning av socknen till Björn Pedersson år 1413 (DMS 1:1, s 37).

Det är således inget särdeles vågat antagande att påstå att Östhammars län inrättades under Jakob Abrahamssons tid och att det troligen omfattade dåvarande Lövsta, Hållnäs, Valö, Börstil och Edebo socknar, samt Frösåkers härad (se karta fig. 1). Vi kan även på goda grunder anta att borgen byggdes på Jakobs initiativ någon gång mellan 1388 och 1395 (för en vidare diskussion kring detta se Nikula 1987, samt Mogren 1989).

Borgens lokalisering

Var låg då Östhammars hus? Vid Östhammar finner vi nämligen två olika platser som har karaktär av medeltida borglämning. Det är dels Husörn eller Kull-Jansudden inom fastigheten Husbacka ca 1850 meter nnv om nuvarande Östhammars centrum (Rådhusorget) och ca 1600 meter nnö om det gamla stadsläget, samt Gammelhus, ca 850 meter norr om Rådhusorget och 1000 meter nö om det gamla stadsläget (se karta fig. 2).

Kull-Jansudden är en liten, relativt brant och numera landfast ö i Husbackasundet, som idag bär upp ett fritidshus. Platsen blev kring senaste sekelskiftet omlastningsplats för malm från Norrskedika gruva. En kaj för omlastning från mindre till större pråmar anlades på Kull-Jansuddens nordöstra sida, mot Husbackasundet, varvid man "hittade grejor i marken". Någon närmare bestämning av dessa fynds karaktär har inte gått att få och någon arkeologisk undersökning har aldrig ägt rum på Kull-Jansudden.

Namnet "Husöhm" (roslagsmål för *Husön*) förekommer på en lantmäterikarta från 1740 som återgår på en förlaga från 1677. Namnet "Husbacken" finns på Rhezelius' Börstils-karta i Monumenta Uplandica 1636 (Söderberg 1985, s 55).

Vid ett besök på platsen i april 1986, i sällskap med bl a Harry Alopaeus från Museiverket i Helsingfors, en av våra ledande experter på medeltidsborgarnas påverk, konstaterade vi att platsen väl motsvarar 1300-talsborgarnas allmänna topografiska karaktäristika. Vidare upptäcktes nedslagna pålar i vattnet nära strandkanten, vilka *kan* ha utgjort delar av ett medeltida pålverk. Det enda säkra konstaterandet den gången var emellertid att vattnet kring Kull-Jansudden är väl värt att bli föremål för en marin-arkeologisk inventering.

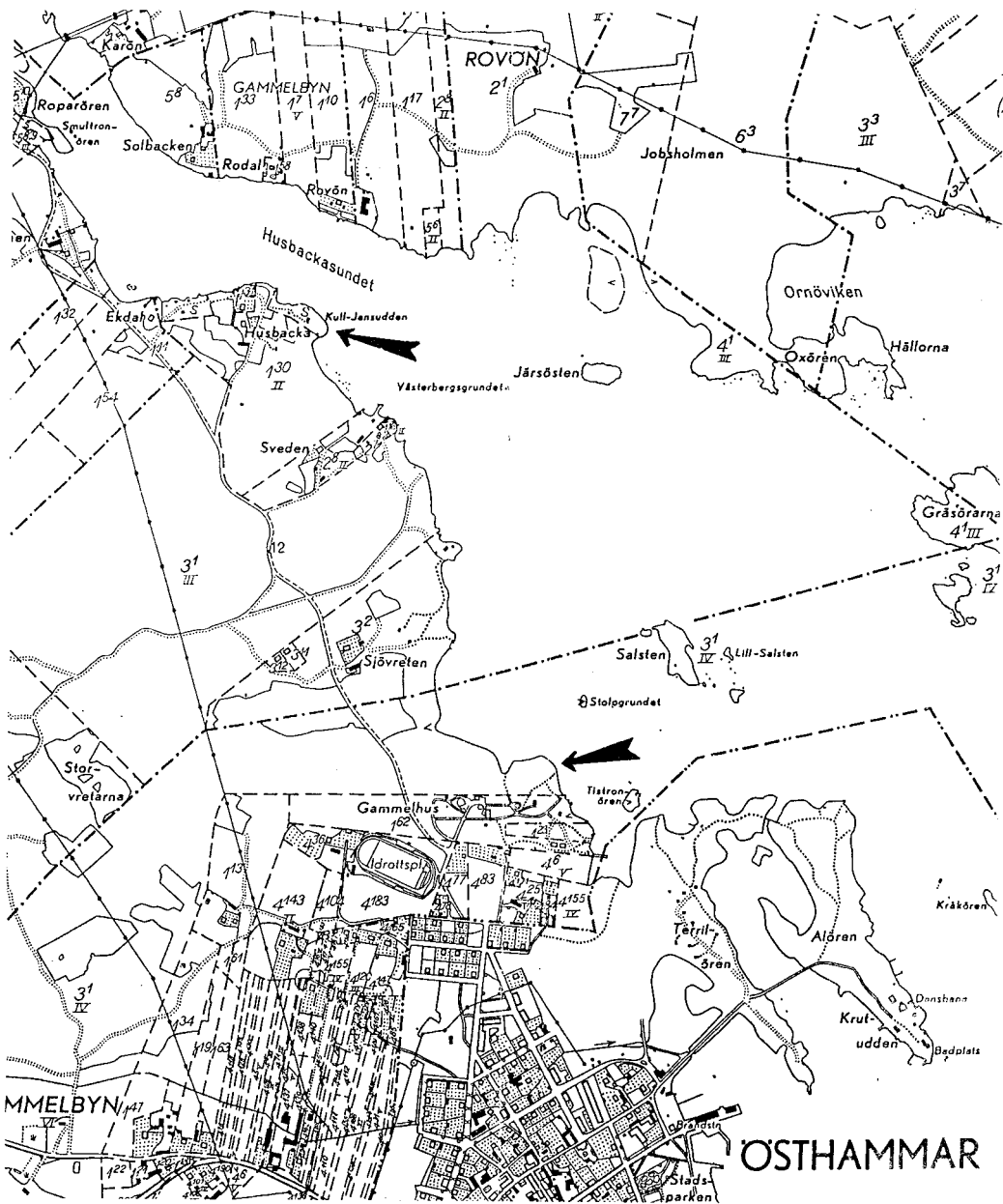

Fig.2. Utsnitt ur ekonomiska kartan, blad 12 I 7; Husörn (i norr) och Gammelhus (närmare stadsområdet) markerade med pilar. Gamla stadsläget motsvarar ungefär bebyggelsen i Gammelbyn och fälten omedelbart norr därom.

Gammelhus har synliga lämningar efter ett stenhus på en låg udde inom fastigheten Gammelbyn 3:1, som tidigare hörde till prästbordet i Börstil, men som på en karta från 1857 (fig. 3) anges som "donerad till staden och till komministern upplåten". Strax intill, sydväst om borgen och på mark som tidigare låg under kronoskattehemmanet Gammelby, ligger en bergsklack, där idag fritidsgården Gammelhus är uppförd. Detta berg är betydligt högre än den yta där stenhusgrunden ligger.

Anläggningen stod under 1700-talet som ruin enligt en samtida teckning. På storskifteskartan från 1759-60 är den markerad och beskriven som "Hage, Gammelhus kallad, hvarest fordom varit Slott". På laga skifteskartan från 1836-43 står "Ruiner av Gammelhus slott" (Söderberg 1985, s 55).

Borgruinen "undersöktes" sommaren 1900 av ett gäng glada sommargäster (enligt uppgift "bankdirektör Henschen från Uppsala, grosshandlare Gelotte och bankbokhållare Renius från Stockholm samt redaktör Sällvin från Sundsvall") vilka lekte arkeologer. Grävandet beskrevs i en artikel i Östhammars Tidning den 27 juli:

"Resultatet av dessa undersökningar gör naturligtvis inte anspråk på vare sig full exakthet eller vetenskapligt värde. Det lär dock lyckats de nämnde herrarne att konstatera befintligheten af en rundt kullens krön löpande grundmur, bygd af grofva stenblock i dubbla skift, hvars mellanrum fyllts med grus och småsten. På denna grundmur synes slottets ringmur hvilat. Denna senare lär enligt gamla källor varit uppförd av s.k. munktegel, af hvilka ansevärliga mängder sedermera blifvit under tidernas lopp bortförda och använda vid byggnadsarbeten i orten, ja ännu så sent som detta århundrade till - strandfyllningsgods i Östhammar. Grundmurens längdlinier kunde, om ock med någon svårighet uppmätas. Enligt denna uppmätning skulle vestra gavelns mur varit 65 fot lång och östra gavelns 55 fot samt de åt norr och söder vettande långsidorna 122 fot hvardera. Murarnes tjocklek var å gavelnsidorna 5 1/2 och å långsidorna 7 fot."

De fyra herrarna tycks dock inte ha kunnat skryta med någon pionjärgärning, åtminstone inte om man skall tro artikelförfattaren, sig. "Sommargäst" (identisk med den nämnde redaktör Sällvin, manne?):

"Vid ett par tillfällen hafva gräfningar företagits vid Gammelhus, däribland en gång under ledning af dåvarande riksantikvarien Montelius, för att bringa klarhet i saken. Om resultatet vet man dock intet bestämdt".

Söderberg, som har försökt att finna några noteringar om eventuella uridersökningar i Montellii efterlämnade papper i ATA, har dock inte kunnat vare sig bekräfta eller verifiera uppgiften (Söderberg 1985, s 54).

Uppfattningarna om vilken av borgarna som är Jakob Abrahamssons och Engelbrektstidens Östhammarshus går starkt isär. Hans Hildebrand identifierar *Husörn* som Östhammarshus (Hildebrand 1879-1903 nytr 1983, del 4 s 775). Styffe är av samma uppfattning (Styffe 1911, s 348). DMS stöder sig på Styffe, men anger Gammelhus som en möjlighet (DMS 1:1, s 111).

Diskussionen har till en del rört sig om ett läge vid en eventuell farled. Göran Dahlbäck, som är en av medarbetarna i den anförda DMS-volymen, behandlade frågan om farleden redan 1974: "redan Östhammars uppkomst, som vi egentligen inte vet något om, måste sättas i samband med framkomligare skärgårdsleder. Staden är nästan otänkbar, om inte farleden mot Norrland gått inomskärs här" (Dahlbäck 1974, s 124).

Utifrån samma resonemang om ett spärrfäste vid en farled, men med omvända förtecken, håller Söderberg Gammelhusalternativet som det troligaste (Söderberg 1985, s 55). Han menar att den anförda farleden bör ha avsnörts redan under vikingatid (ibid, s 8), och att *Husörn* ligger för av-sides från den öst-västliga farleden genom det under tidigt 1800-tal uppgrundade Snuggsund för att ha kunnat spärra den.

Vid ett studium av en nutida ekonomisk karta, finner vi att det mellan Granfjärdens och Kallrigafjärdens anslutande 5-meterskurvor (vilket alltså motsvarar en vattennivå under yngre järnålder), bildas ett ca 320 meter brett ed.

Det finns all anledning att, i dagens kunskapsläge, betrakta Söderbergs resonemang om farledernas framkomlighet som riktigt. Emellertid behöver inte detta resonemang vara relevant för frågan om vilken av borglämningarna som representerar Östhammarshus. För att reda ut detta problemkomplex kan det måhända vara fruktbart att sätta in Östhammarshus i sin historiska kontext. Borgen ingår i det system av fästen som Jakob Abrahamsson lät uppföra eller iståndsätta efter att ha fått sitt borgbyggnadstillstånd av kung Albrecht 1387 (Nikula 1987, s 115) och som sedan kan antas ha byggts ut längs Norrlandskusten kring mitten av 1390-talet av de vitalianer som sökte sig norrut efter Lindholmenfördraget mellan Albrecht och Margareta, och fick skydd hos Knut Bosson och Jakob

Abrahamsson (Mogren 1989, s 84). De flesta av dessa borgar har ett likartat topografiskt läge: långt in i djupa, segelbara fjärdar eller älvmyningar och utan möjlighet att effektivt spärra någon farled. Tydligast ser vid detta vid Styresholm i Ångermanland, Faxeholm i Hälsingland och vid Östhammarshus' närmaste granne, och troligen även förebild, Kastelholm på Åland (Mogren 1989, s 85-86).

Medveten om detta kan man därför våga påståendet att Hildebrand, Styffe och DMS har lokaliserat Östhammarshus rätt, men på felaktiga grunder. Den gemensamma tanken i Jakob Abrahamssons och de bottniska vitanernas borglokaliseringar tycks ha varit just ett ur marin synvinkel undångömt, defensivt läge, men ett läge som inte har försvårat uppbörden på den kringliggande landsbygden alltför mycket. Någon huvudsaklig spärrfunktion hos dessa fästen har aldrig varit aktuell.

Det finns ytterligare en topografisk faktor som talar för Husörn. Udden har tidigare varit en liten, relativt markerad, brant ö, skiljd från fastlandet av ett smalt sund. Den kan sägas utgöra ett mellanting mellan Styresholm och Faxeholm, vilka anlades på större öar, skiljda från fastlandet av relativt breda sund, och Kastelholm, som anlades på en mindre, markerad halvö vars bas troligen inte grävdes av förrän i början av 1540-talet (Elfwendahl 1987, s 54); borgbyggaren måste alltid anpassa sig efter den befintliga topografin så gott det går, även om man har en grundidé att utgå ifrån.

Gammelhus däremot har anlagts på en lågt liggande, svagt markerad udde, som dessutom domineras av den lilla bergknalle som fritidsgården ligger på. Markytan vid foten av muren låg 1980 på +3,78 meter över havsytan, enligt Söderbergs uppmätning, vilket motsvarar +3,34 meter enligt RAK 1900 med en medellandhöjning på 5,5 mm per år. Utan tillgång till någon strandförskjutningskurva för Östhammarsområdet är det egentligen fåfängt att försöka fastställa en strandlinje under 1390-talet, men en antydning kan ges. I våra dagar går landhöjningen något snabbare (ca 1,5 mm/år) i Östhammarsområdet än i Stockholm. Enligt Lars-Erik Åses, Urve Millers och Anders Ödmans beräkningar av strandförskjutningen vid Stockholm ligger 1390-talets strandlinje mellan 1,4 och 2,1 meter över RAK 1900, sannolikt närmare det lägre värdet (Ödman 1987, s 73). Ett Östhammarsvärde skulle alltså få läggas något högre, vilket innebär att Gammelhus skulle ha grundlagts mycket nära den dåtida vattenytan. Det

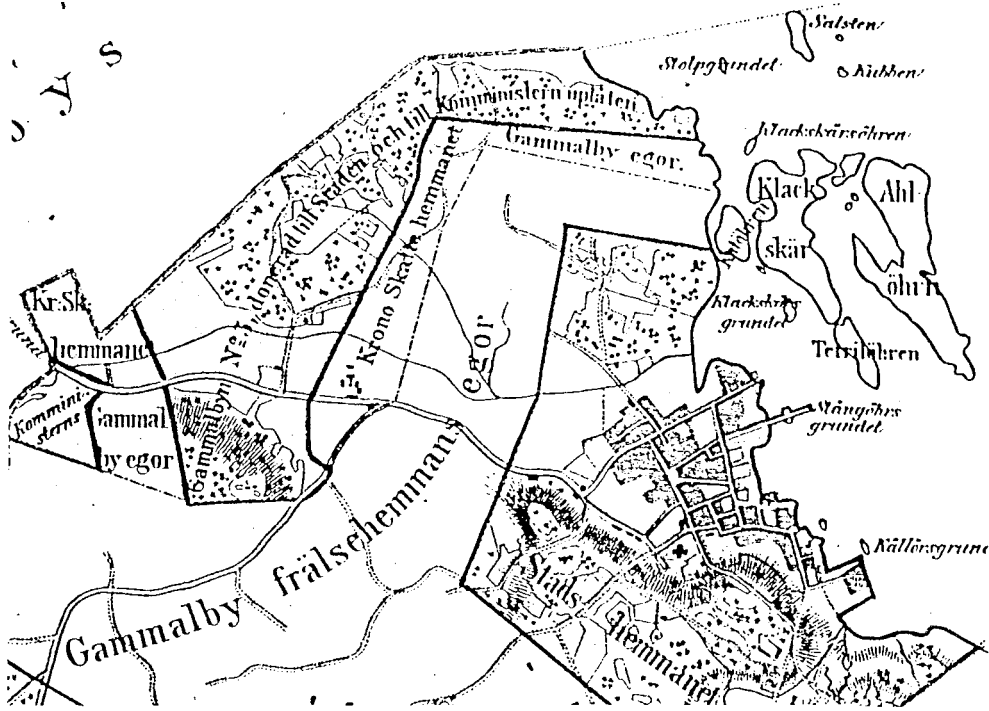

Fig.3. Karta från 1857. Gammelhus läge ans längst i öster inom fastigheten No 3.

kan finnas två olika skäl till att man placerar en borg på det sättet. Endera har man inte lagt anläggningens tonvikt på försvar utan på representation, eller också har man byggt borgen i en tid då eldvapen hade börjat göra sig gällande i krigföringen på allvar och höjdförsvar inte längre var tillämpligt. Båda alternativen utesluter Jakob Abrahamssons anläggning; visserligen omtalas eldvapen i den hanseatiska eskader som 1395 besatte Stockholm (Hedberg 1975, s 125), men denna beväpning torde ha varit unik för sin tid.

Ytterligare ett indicium skulle kunna anföras: Gammelhus tycks ha varit en borg uppförd i sten, men några sådana spår har inte kunnat iaktas på Kull-Jansudden eller annorstädes vid Husbacka. En jämförelse med närbelägna, samtida borgar kan göras ånyo. Kastelhom bör på Jakobs tid ha varit en träanläggning. De första murverken torde kunna tidsfästas till 1410-talet, dvs Eriks av Pommern första tid som ensam regent (muntligt meddelande Cecilia Åquist). Man kan här anföras byggnadsarbetena i Helsingör och Helsingborg, samt på Visborg i Visby, som jämförelse. Kastelholm byggdes ut och blev också snart ett betydligt viktigare fäste än det lilla Östhammarsföggeriet kunde förväntas få. Borganäs i Dalarna fick aldrig någon stenbyggnad (Mogren & Svensson 1988) och även Faxeholm fick nöja sig med träbyggnader och träpalissader om än på delvis mycket kraftiga kallmurade stenterrasser (Mogren & Syse 1988, samt resultat från 1989 års undersökning), trots att Faxeholm kan anses som betydligt viktigare än Östhammarshus.

Vad representerar Gammelhus?

Om nu Husörn av en lång rad skäl verkar vara det troligaste läget för Jakobs Östhammarshus, så betyder inte det att Gammelhus skulle sakna intresse. Tvärtom. Frågan vad det är för lämningar som kan iaktas på den låga udden är högst berättigad och pockar på svar. Vidare utgör den märkligt formade ägofiguren Gammelbyn 3:1, som tidigare låg under prästbordet i Börstil (se fig. 3) ett frågetecken i sammanhanget. Ett svar kan dock inte lämnas i nuvarande kunskapsläge, men det kan måhända tillåtas mig att presentera en hypotes.

Av ovanstående resonemang drar vi slutsatsen att Gammelhus måste sökas framåt i tiden, efter Engelbrektsupproret. Det kan likaledes vara lämpligt att söka en period av politisk och/eller social oro innan Gustav Vasas tid. Låt oss undersöka den stora politiska oreda som landet fick uppleva mellan Kristoffers av Bayern död 1448 och slaget vid Brunkeberg 1471.

Maktkampen under dessa år fördes, i skiftande konstellationer, mellan fyra huvudsakliga intressegrupper: Karl Knutsson Bonde och hans krets, den danska monarkin representerad av Kristian I, Axelssönernas släktgrupp och släktgruppen Oxenstierna-Vasa. Vid Kristoffers död 1448 blev

bröderna Bengt och Nils Jönsson Oxenstierna riksföreståndare. Nästan samtidigt med Kristoffer dog ärkebiskopen Nicolaus Ragvaldi och bröderna lyckads få Bengts son Jöns vald till ny ärkebiskop.

Efter 1453 års räfst mot kyrkans och klostrens godsinnhav, blev Jöns Bengtsson den gemensamme ledaren för såväl släktgruppens som kyrkans opposition mot Karl Knutsson (Rosén 1962, s 248-263). I början av år 1457 satte Jöns Bengtsson igång upproret. Kungen avsattes och i början av mars blev Jöns tillsammans med Erik Axelsson Tott vald till riksföreståndare. (Senare på året inkallades Kristian som kung.) Den 21 mars erhöll ärkebiskop Jöns Östhammars län som förlänning (RAp). Detta var i och för sig ingenting originellt; Östhammars län, utom Lövsta och Hällnäs, hade redan 1442 förlänats hans företrädare i ämbetet (HSH 21, s 271).

För de närmast följande åren har vi inga underrättelser om Östhammars län i behåll. Oxenstiernornas inflytande stärktes dock i och med att Krister Bengtsson (Jöns' bror) fick Åbo län, Nils Kristersson Vasa (Jöns' morbror) fick Västerås och Kertil Karlsson Vasa (Jöns' kusin) utnämndes till Linköpingsbiskop, det näst ärkestiftet attraktivaste biskopsbordet i Sverige (jmf. Lovén 1989). Hela tiden hade Jöns såsom ärkebiskop innehaft Almarestäket, Uppsalaborgen och Biskops-Tuna och maktkoncentrationen späddes på ytterligare 1463 då han även erhöll Stockholms slott av Kristian.

Senare på året vred sig dock lyckans hjul; upplandsbönderna knotade inför ärkebiskopen om Kristians nya skattepålagor. Jöns försökte förmå kungen att lindra dessa, varvid denne fängslade honom. 1464 vreds hjulet ännu ett varv. Kristian avsattes som svensk kung, Karl Knutsson återinkallades och Jöns blev fri som ett resultat av maktkampen mellan Karl och Kristian.

1465 avsattes Karl Knutsson igen. Kusinerna Jöns och Kertil blev nu valda till riksföreståndare, men den senare dog samma år. Östhammars län förlänades ånyo till Jöns Bengtsson. Sedan gick det utför. 1466 ersattes Jöns som riksföreståndare av Erik Axelsson Tott och året därpå dog han.

I Jöns Bengtsson Oxenstierna har vi alltså en man som under en följd av år kring mitten av 1400-talet befann sig i den politiska hetluften, samtidigt som han var ärkebiskop och länsherre i (bl.a.) Östhammars län och som un-

der två perioder dessutom var riksföreståndare. Vem har bättre än han behövt ett starkt hus i Östhammarstrakten?

Landhöjningen kan knappast ha fortskridit mer än ett par decimeter under de 65-70 år som skiljer Jakobs tid från Jöns', men, som vi snuddat vid ovan, förutsättningarna hade ändrats. Artilleri hade blivit vanligt även hos rörlig landtrupp (se t.ex. Hedberg 1975, s 111) vilket hade fått konsekvenser för befästningsbyggandet. Det lågt liggande Gammelhus passar i det mönstret.

Vi vet dock inte idag om Gammelhus var byggt för försvar i första hand. Det kan även ha varit en maktsymbol av den typ som Lovén beskriver i sin utredning om "starka" och "svaga" biskopsborgar i Sverige (Lovén 1989). Inom ärkestiftet finns i så fall en eller två andra anläggningar av "representationstyp": Uppsalaborgen och möjligen också Tuna i Österåker. Även i detta fall tycks Gammelhus kunna passas in i ett fastlagt mönster.

En kritik mot detta kunde ta sin utgångspunkt i det faktum att eftersom de kyrkliga arkiven är de som bäst har överlevt in i vår tid, så borde någon notis om ett ärkebiskopssäte i Östhammar finnas kvar. Godtar man det argumentet, vilket man knappast behöver göra så som källäget ser ut, kan man invända att Gammelhus kan ha setts som en Oxenstiernornas släktangelägenhet och inte en ärkebiskopsbordets. Sten Kristiernsson Oxenstiernas krav på att få Börstils socken som förläning år 1506, tyder måhända på det.

Avslutningsvis bör det understrykas att ovanstående resonemang endast skall ses som ett hypotetiskt förslag. Det finns inget dokumentariskt material som knyter Gammelhus till Jöns Bengtsson. Å andra sidan finns det inget material som knyter anläggningen till någon annan heller.

Varken Husörn eller Gammelhus har blivit föremål för några antikvariska karteringar eller arkeologiska undersökningar, och endast genom sådana kan vi få svar på frågorna kring de båda borglämningarna vid Östhammar. Måtte någon få möjlighet att forska i saken.

Mats Mogren

Uppsala

Källor och litteratur

Otryckta källor

RAp Riksarkivets pergamentbrev

Tryckta källor

- DS Diplomatarium Suecanum. Utg. av J.G. Liljegren m.fl. Stockholm 1828-1985.
- FMU Finlands Medeltidsurkunder. Utg. av R. Hausen. I-VIII. Helsingfors 1910-1935.
- HSH Handlingar rörande Skandinaviens historia.
- KK Karlskrönikan. Svenska medeltidens rimkrönikor. 2, utg. av G E Klemming. Samlingar utg. av Svenska Fornskriftssällskapet 17:2. Stockholm 1866.
- SD Svenskt Diplomatarium från och med år 1401. Utg. genom C. Silfverstolpe och K.H. Karlsson. Stockholm 1875 -1904.

Litteratur

- Dahlbäck, G. Landhöjning och bebyggelse i nordligaste Uppland. Fornvännen. 1974.
- Elfwendahl, M. Metod- och dateringsproblem vid Kastelholms slott. Medeltid på Åland. Metodkonferens 1986. Rapport RAÄ 1987:3. Stockholm. 1987.
- Fritz, B. Hus, land och län. Förvaltningen i Sverige 1250-1434. 1. 1972. 2.1973. Stockholm. 1972-73.
- Hedberg, J. Kungliga artilleriet. Medeltid och vasatid. Östersund. 1975.
- Hildebrand, H. Sveriges medeltid 1-4. Facsimilutgåva av originalutg. från 1879-1903. Malmö. 1983.
- Lovén, C. Varför byggde de svenska biskoparna borgar? Den medeltida borgen. Aspekter på aktuell borgforskning. Red. J. Melander. Gävle. 1989.
- Mogren, M. De bottniska borgarnas tillkomst - ett tolkningsförsök. Den medeltida borgen. Aspekter på aktuell borgforskning. Red. J. Melander. Gävle. 1989.

- Mogren, M. & Svensson, K. Bondeplågarens borg. Om och kring undersökningen av Borganäs. Malung. 1988.
- Mogren, M. & Syse, B. Faxeholm. Hälsinglands medeltida fogdeborg. En antikvarisk kartering 1987. Rapport UV 1988:1. Stockholm. 1988.
- Nikula, J. "Wartholm dat nye slot yn Nylande lycht". Museerna och forskningen. festskrift tillägnad Knut Drake på 60-årsdagen 6.3.1987. Åbo. 1987.
- Rosén, J. Sveriges historia I. 1962.
- Styffe, C.G. Skandinavien under unionstiden med särskilt afseende på Sverige och dess förvaltning åren 1319 till 1521. Ett bidrag till den historiska geografin. 3:e uppl. Stockholm. 1911.
- Söderberg, S. Östhammar Öregrund. Rapport Medeltidsstaden 63. Göteborg. 1985.
- Ödman, A. Stockholms tre borgar. Från vikingatida spärrfäste till medeltida kastellborg. Monografier utgivna av Stockholms stad 80. Stockholm. 1985.

KAOS I TIDEN

*Et søm faldt ud og hesteskoen faldt af
hesteskoen faldt af og hesten faldt omkuld
hesten faldt omkuld og ridderen faldt ud af sadlen
ridderen faldt ud af sadlen og hæren veg bort
hæren veg bort og kongeriget faldt!*

Vejret og fortiden

Har vejrprognoser og studiet af fortiden noget til fælles? Var stigningen aligevel en forudsætning for feudalismen? Kan fortiden overhovedet forklares? Viser fraktalerne en ny vej mellem vore fragmentariske kilder og en forsvunden helhed? Kort sagt, har kaosforskningen betydning for arkæologer og humanister?

Kaos møder os i aviserne og fagskrifterne med fraktalernes smukke mønstre og entusiastiske opråb om et paradigmeskift. Kaosforskningen finder orden i tilfældigheder, kaotisk uorden i en formodet orden og skaber nye perspektiver i det velkendte. Den forbinder hidtil adskilte områder som hjertets rytmer, skyernes udseende og Jupiters mystiske røde plet. Kaosforskningen er i bedste mening tværvidenskabelig, da den modarbejder tendensen til specialisering, men den har endnu mest påvirket fag som matematik, fysik, biologi og astronomi. Er det da blot et spørgsmål om tid, før vi også kan opleve et kaotisk perspektiv indenfor humaniora?

Sommerfuglen og orkanen

Meteorologen Edward Lorenz i Massachusetts, der arbejdede med vejrprognoser, gjorde en mærkelig opdagelse i 1961, der skulle blive kendt som "sommerfugle-effekten".

Som vi alle ved, lader vejret sig ikke forudsige for længere perioder. Det gentager sig i store træk, men er aldrig helt det samme. Lorenz havde konstrueret et dataprogram, der simulerede vejret for jorden som helhed. Han havde indkodet oplysninger om forholdet mellem temperatur, tryk og vindhastighed og kunne da eftergøre vejret med cykloner vandrende fra vest mod øst over kloden. Men en ubetydelig forandring i de indkodede værdier, tre decimaler i stedet for seks, resulterede i en helt uventet udvikling (fig 1).

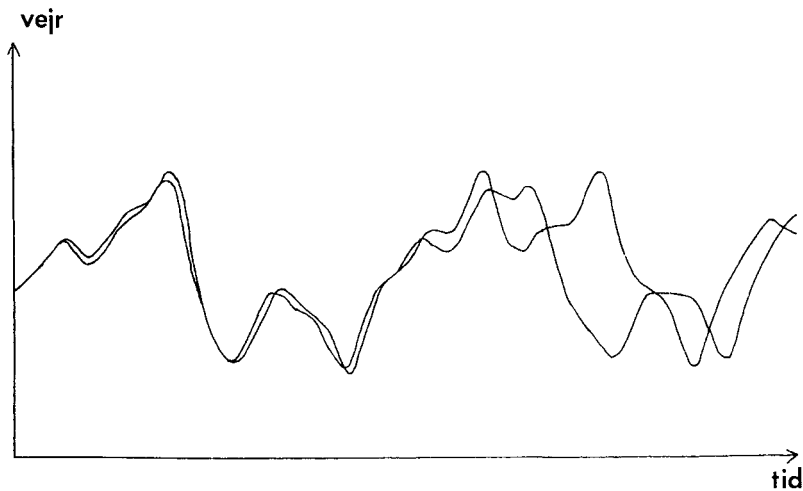

Fig 1: Fra omtrent samme udgangspunkt så Edward Lorenz sin vejrmaskine skabe prognoser, som gradvist afveg fra hinanden til alle ligheder forsvandt. Tegnet efter Gleick 1988.

Vejrets upålidelighed har sin baggrund i en følsom afhængighed af små forskelle. Vejret kan ikke forudsiges, da det er et instabilt system, hvor tilsyneladende ubetydelige forandringer kan være fatale. Én lang vinter kan udløse en ny istid. Eller mere lyrisk - vingeslaget af en sommerfugl i Brasilien kan starte en orkan i Texas.

Idag har studiet af "kaos", de ikke-lineære systemer, ekspanderet til utallige områder, hvor forskerne tidligere havde givet op. Kaos er blevet en samlende metafor for et bredt spektrum af idéer. Kaosforskningen hævder, at en kompliceret udvikling kan fremkaldes i et enkelt system, at et kompliceret system kan lede til enkle processer, og finder at samme udvikling kan iagttages i iøvrigt vidt forskellige systemer.

Små årsager, eller hvad vi kalder tilfældigheder, som undgår vor opmærksomhed, kan altså få afgørende betydning for resultatet. Små kvantitative forandringer får kvalitative konsekvenser. Selv om vi foretager målinger hen over hele jordkloden, vil en lille afvigelse mellem to målepunkter, der ikke registreres, forhindre en korrekt forudsigelse af vejrets udvikling.

Kaosforskningen må således afvise en reduktionisme, hvor kundskaben udvikles gennem isolering af enkelte parametre, hvor verden nedbrydes til dens mindste atomare bestanddele, og afvigelser fra det lineære bortforklares som uvæsentlige. Netop forenklingen af virkeligheden fjerner forudsætningerne for en dybere forståelse.

Historiens kaos

Vi genkender sommerfugle-effekten fra vores daglige erfaringer. Vi ankommer 5 minutter for sent til bussen og når derfor ikke frem til toget i tid. Da den kun afgår en gang i timen, kommer vi ikke med færgen som planlagt. En lille forsinkelse kan således bringe kaos i hele dagens program.

Kaos findes både i naturen og kulturen. Er det ikke netop misforståelserne og de små afvigelser, som gradvist ændrer vort sprog? Og begynder forskningsprocessen ikke ofte i det velkendte, men afviger gradvist fra udgangspunktet for pludseligt at søge nye veje?

Vejret leder tankerne til historien. Den er også en metafor for uendeligt mange hændelser og et dynamisk system, hvor små forstyrrelser kan få store konsekvenser. Og hidtil har det været umuligt at formulere overbevisende forklaringer for udviklingen uden grove og misvisende forenklinger. Historien er kaotisk.

Mennesket har længe været en slave under sin egen historieskrivning, et redskab i en målrettet udvikling, et offer for produktionsforholdene, økologien eller usynlige strukturer. Men hvad hvis individer og hændelser kan påvirke historiens gang i en uforudsigelig retning? En kædereaktion af begivenheder sættes igang af en detalje. Fra sømmet, der faldt ud af hesteskoen, til kongerigets fald og endnu længere.

Få teorier er vel blevet afvist så skarpt som Lynn Whites, at stigbøjlen lagde grunden for feudalismens udvikling. Stigbøjlen var en enkel opfindelse, der skulle have fungeret som katalysator for en ny kampteknik og

dermed et aristokratisk samfundssystem. Men kan denne "teknologiske fetichisme" ikke alligevel have nogen rigtighed: Uden stigsøjlen ingen vest-europæisk feudalisme? Kan stigsøjlen (fig 2) som forudsætning for kavalieriet og rytterchok ikke være sommerfuglen i udviklingen? Uden stigsøjlen ved rette tid og sted var udviklingen bestemt blevet en anden.

En hændelse, der er let at overse, kan påvirke konjunktoren og endeligt den grundlæggende struktur. Det meste kunne let have været helt ander-

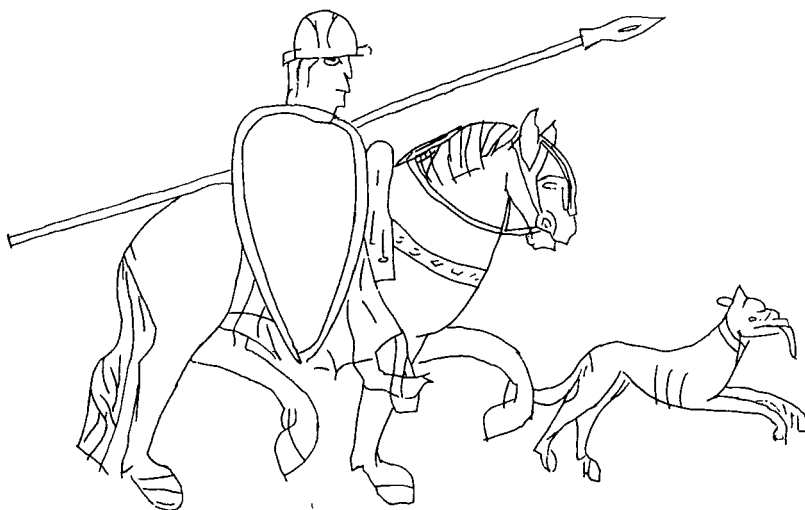

Fig 2: Væbnet rytter med stigsøjler indridset i Gol stavkirke i 1200-årene. Tegnet efter Martin Blindheim: *Graffiti in Norwegian Stave Churches C 1150- C 1350*, Medieval Art in Norway, Oslo 1985.

ledes. Den ikke-hændte historie er tankevækkende og næsten skræmmende: Ville industrikapitalismen således have fået sit gennembrud i Europa uden et normannisk England? Og hvad hvis Harald Hårderåde ikke havde gået i land i England, kunne Harald Godwinson da have mødt hertug Vilhelm med friske tropper og vundet slaget ved Hastings? Hvad var hændt

ved Østersøen, hvis Valdemar Sejr ikke var blevet taget til fange på Lyø? Ville der være blevet en revolution i Frankrig, hvis stormen på Bastillen var blevet slået tilbage? Hvordan ville Europas politiske landkort se ud idag, hvis Hitlers arméer ikke var gået ind i Polen? Og ville Berlinmuren være blevet åbnet uden Mikhail Gorbatsjov?

Historieskrivningen kan atter fyldes med kuriøse iagttagelser, kreative personer, skelsættende politiske begivenheder og ukendte muligheder. Måske en leg med tanker, for historien er jo netop historie. Hvordan skal vi kunne vurdere historiens alternative linjer? Hvordan skal vi kunne afgøre, hvilke detaljer eller faktorer som har været afgørende? Så mange individer er blevet opslugt af stilheden. Og så mange opfindelser er forblevet uudnyttede, fordi tiden ikke var moden.

De generelle forklaringer skaber overblik gennem forenkling, men skjuler de mange små kræfter i historien. Den historiske udvikling er uforståelig, hvis vi reducerer den til en håndfuld primære drivkræfter. En kaotisk historie kan hverken forklares eller anvendes for at forudsige fremtiden. Vi kan ikke forklare udviklingen, som har ledt frem til nutiden, for vi kan ikke bestemme, hvilke faktorer som har været afgørende. Og lige som vejrprognoser er umulige trods talrige data, er en detaljeret rekonstruktion af fortiden ikke tilstrækkelig for, at vi skal kunne forudsige fremtiden. Historiens retning afgøres udenfor kildematerialets få målepunkter. Med et kaotisk perspektiv kan arkæologien og historieforskningen ikke anvendes for at forme fremtiden. Vi kan påvirke udviklingen, men aldrig i den retning vi ønsker.

Mellem fragment og helhed

Den empiriske eller traditionelle arkæologi har reduceret fortiden til små enheder som potteskår, stolpehuller og mursten. Fragmenterne er blevet anvendt som byggesten i en rekonstruktion af fortiden præget af diskussioner om datering og repræsentativitet. Kundskaben skulle forøges gennem fremgravning af et stadigt større kildemateriale og mere detaljerede analyser.

Den systemteoretiske arkæologi, også kendt som den "nye arkæologi", har i stedet taget udgangspunkt i sociale og økonomiske modeller, ofte hentet fra antropologien. Kildekritikken erstattes af ideologikritik. Arkæologien skal blive en samfundsvidenskab, der kan forklare udviklingen i for-

tiden. Kundskaben udvikles gennem formulering af nye spørgsmål og teorier.

Studiet af fortiden har således fulgt to vidt adskilte veje, enten gennem konkrete fragmenter eller abstrakte helheder. Men i begge tilfælde har udgangspunktet været en given fortidig virkelighed. Og studiet af fortiden har været et seriøst arbejde, hvor forskeren selv fortrænges i præsentationen af resultaterne.

Den nyeste arkæologiske retning, den kontekstuelle eller post-processuelle arkæologi, afviser både rekonstruktionen og forklaringen som målsætning. De abstrakte drivkræfter erstattes af aktive individer, og forskeren træder ud af anonymiteten. Arkæologien skal genetableres som en historisk videnskab, der tolker eller forsøger at forstå fortiden. De materielle spor kan sammenlignes med tekster, hvor en tolkning ikke er bundet til forfatterens egne hensigter ved nedskrivningen, men kan søges både i ubevidste forudsætninger og i selve mødet med læseren. Eller med en omskrivning fra Indiana Jones: "Arkæologi er tolkning, hverken fakta eller sandhed!"

Den kontekstuelle arkæologi er inspireret af hermeneutikken, tolkningslæren der betoner den gensidige afhængighed mellem del og helhed. Delene tolkes gennem helheden og helheden gennem delene. Kundskaben udvikles i en spiral, der overført til arkæologien betyder et samspil mellem kildemateriale og teori, fortid og nutid. Men hvordan er egentlig forholdet mellem del og helhed?

Lighederne mellem kaosforskningen og den kontekstuelle arkæologi er påfaldende. De tilhører samme hermeneutiske tendens i tiden. Naturfagene genopretter betydningen af de små unike hændelser, samtidigt som individet finder tilbage til arkæologien og historievidenskaben. Vi ser overalt sammenbruddet for de store synteser. Kaosforskningen kan således opfattes som naturfagenes egen tolkningslære. Men hvor hermeneutikken vil åbne for flere forskellige tolkninger, finder kaosforskningen et helt særligt og entydigt forhold mellem delene og helheden.

Vort kaos er ikke helt tilfældigt, men et ordnet kaos. Biologen leder efter fraktaler i kaos, identiske mønstre på forskellige skalaniveauer, fra generne til enkelte organismer, arterne og artsfamilieme. Fraktalerne gentager helhedens form i de mindre dele. Samme forgrenede fraktale opbygning kan iagttages i menneskekroppens største og mindste blodkar (fig 3). Ensartet-

heden i fraktalernes geometri kan udtrykkes matematisk i en konstant, en såkaldt attraktor.

Oversat til arkæologien betyder dette, at vi skal lede efter symmetrier i forskellige skalaer af tiden og rummet. Kan vi se ligheder mellem hændel-

Fig 3. Hjernens blodkar som eksempel på fraktale strukturer. Det forgrenede mønster gentager sig ved forskellige grader af forstørrelse. Tegnet efter *Svenska Dagbladet* 19 febr 1989.

serne, konjunkturerne og strukturerne, ligheder mellem sognet, regionen og landet? Og kan vi også finde noget der ligner en attraktor, en konstant bag variationerne? Påvisningen i den kontekstuelle arkæologi af parvise modsætninger i al kultur kan være en sådan humanistisk attraktor. Men hvor hensigten var at modarbejde reduktionismen, har både kaosforskningen og den kontekstuelle arkæologi her resulteret i en ny lineær mekanik. Den åbne tolkning har ledt til sin modsætning.

På samme måde er det et ulykkeligt paradoks, når den kontekstuelle arkæologi med sin ambition om at bryde arkæologernes tolkningsmonopol selv effektivt bidrager til at mystificere fortiden gennem sit utilgængelige sprog.

Efter evolutionismen, funktionalismen og strukturalismen forener kaos naturfagene og humaniora på en ny måde. Men vi behøver ikke overføre det kaotiske perspektiv til arkæologien, for den findes her allerede under

andet navn. Og i stedet for at spørge, hvem der var først, kan vi rette mistankens hermeneutik mod kaosforskningen selv.

Hvorfor er kaos i tiden netop nu? Hvad er dens baggrund, motiver og konsekvenser? Den synes jo blot at passe alt for godt som videnskabsyn i en nyliberalistisk tidsalder, hvor utopierne er døende, den sociale fornuft mislykkes med at administrere nutiden, og den politiske topografi hastigt forandres i vor nærhed. Når vi så søger erfaringer eller tryghed i fortiden, ser vi blot forvrængninger af vort eget spejlbillede. Fremtiden synes mere uforudsigelig end nogensinde.

Jes Wienberg

Lund

Henvisninger

En personlig og underholdende præsentation af kaosforskningen i James Gleick: *Kaos. Vetenskap på nya vägar*, Stockholm 1988 (1 udg New York 1987). Se også Sverker Sörlin: "Kaos" i *Tvärsnitt 1989 nr 2*, Uppsala 1989, og Kristin Dahl, "Fraktaler: Sjävupprepande och sönderbrutna figurer" samt "Kaos", i *Forskning och Framsteg 1989 nr 6*, Stockholm 1989.

Teorien om stigningsbetydning for feudalismen fremlægges i kap 1 af Lynn White: *Medieval Technology and Social Change*, Oxford 1962 - og kritiseres kraftigt af P H Sawyer i *Past & Present No 24*, Oxford 1963.

Som introduktion til den kontekstuelle arkæologi kan anvendes Ian Hodder: *Reading the past. Current approaches to interpretations in archaeology*, Cambridge 1986. Hermeneutikken præsenteres i Sten Andersson: *Positivisme kontra hermeneutik*, Göteborg 1979.

META **MEDELTIDSARKEOLOGISK TIDSKRIFT**

META:s styrelse/huvudredaktion

Peter Carelli
Lars Ersgård
Henrik Klackenborg
Aina Mandahl
Mats Roslund

suppleanter:
Anders Jonasson
Kama Jönsson
Märit Thurborg

META:s omslagsbild: Christina Borstam, Lund,

Meta ges ut som medlemstidning av Medeltidsarkeologiska föreningen. Medlemskap i föreningen erhålles genom att medlemsavgiften (för år 1989 kr 75:-) insättes på postgironummer 45 32 11-5. Manusbidrag till tidsskriften insändes till Medeltidsarkeologiska föreningen, Lunds universitets historiska museum, Krafts torg 1, 223 50 Lund.

Tryckt med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

ISSN 0348-7903

INNEHÅLL

REDAKTIONELLT		1
<i>Knut Drake</i>	Borgar, kyrkor och ekonomi i Finland 1220 - 1520	3
<i>Elisabeth & Piotr Palamarz</i>	Restaureringen av Kastelholms slott	12
<i>Cecilia Åqvist</i>	Hur mycket skall vi gräva?	23
<i>Magnus Elfwendahl</i>	Inte bara betalningsmedel	30
<i>Leila Järvenpää</i>	Kastelholms kungsgård - en presentation	44
<i>Mats Mogren</i>	Jakob Abrahamssons Östhammarshus - Husörn eller Gammelhus?	50
DEBATT		
<i>Jes Wienberg</i>	Kaos i tiden	63